

ATAXAN PAŞAYEV

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA
QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI,
SOYQIRIMLARI VƏ DEPORTASIYALAR

(XIX-XX əsrlər)

Bakı – 2011

Paşayev A.Ə.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (XIX-XX əsrlər).

- Bakı, Çarşıoğlu, 2011. – 148 s.

Kitabda ilk mənbələr və real faktlar əsasında iki əsr ərzində Güney Qafqazı istila etmiş Rusiyanın və digər Avropa dövlətlərinin, Sovet hakimiyyəti illərində isə kommunist rəhbərlərin köməyi ilə şovinist erməni millətçilərinin bütün vasitələrdən istifadə edərək torpaqlarımızı ələ keçirmək üçün xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklər və xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər ətrafı araşdırılır.

P 05020000000 - 629
082-11

© Paşayev A.Ə., 2011

GİRİŞ

Bu gün xalqımız qarşısında duran başlıca taleyüklü məsələlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli problemidir. Bu münaqişənin meydana gəlməsi tarixi, səbəb və nəticələrinin öyrənilməsi Azərbaycan cəmiyyəti, siyasətçiləri və tarixçiləri qarşısında duran başlıca məsələdir.

Ermənilərin Güney Qafqaza kütləvi surətdə köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələrində Rusiyanın qələbələri ilə reallaşdı. O vaxta qədər Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərində yaşayan ermənilər oranın əhalisinin çox cüzi bir hissəsini təşkil edirdi. 1828-1831-ci illərdə çar Rusiyası tərəfindən Güney Qafqaza köçürülən ermənilər türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı torpaqlarda yerləşdirilirdi. Həmin dövrdən İranda və Osmanlı imperiyasından bu ərazilərə erməni axını başlanır. XIX əsrin axırlarında, xüsusilə 1877-1878-ci illərdəki Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanmış San-Stefano sazişi ilə razılaşmayan Qərb dövlətləri ilə Rusiya arasında kəskinləşən münasibətlər 1878-ci ildə çağırılan beynəlxalq Berlin konqresində imzalanmış müqavilənin 61-ci maddəsindəki uydurma “erməni məsələsi”ni gündəmə gətirdi. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasında olan ermənilər bu ideyadan

məharətlə istifadə etdilər. “Erməni məsələsi” əslində ermənilərin öz arzularının nəticəsi kimi deyil, böyük dövlətlərin bu ərazilər üzərində ağalılıqlarını gerçəkləşdirmək niyyətlərindən meydana gəlmişdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Avropada yaranan inqilabi-demokratik hərəkatların, cəmiyyət və təşkilatların təsiri ilə Güney Qafqazda və Osmanlı imperiyasında “milləti-sadiq” sayılan ermənilər arasında da “Armenakan”, “Hıncak”, “Daşnak-sütyun” və b. bu kimi şovinist millətçi və terrorçu təşkilatlar meydana gəldi. Qərbi Avropa ölkələri, ilk növbədə isə İngiltərə və Rusiya Osmanlı imperiyasının Şərqi əyalətlərində və Güney Qafqazda yaşayan ermənilər arasında geniş təbliğat və təşkilatı işlər apararaq, onlarda “milli özünüdərkini oyanmasına və döyüşkən millətçilik təbliğatına xüsusi rəvac verirdilər”.¹

Bu illərdə ermənilərin bütün hərəkatları Osmanlı imperiyasının şərqi vilayətlərində, Güney Qafqazda isə əsasən Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyalarını reallaşdırmağa yönəlmişdi.

Birinci Dünya müharibəsi, çarizmin süqutu və yetmiş illik Sovet hakimiyyəti erməniləri əsrlərlə arzusunda olduqları məqsədlərinə çatdırdı. Sovet hakimiyyətinin 70 ili ərzində ermənilər bir tərəfdən Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirir, digər tərəfdən isə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıları müxtəlif yollar və bəhanələrlə həmin ərazilərdən sıxışdırıb çıxarırdılar. 1948-1953-cü illərdə isə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar Sovet hökuməti tərəfindən rəsmən deportasiya olundular.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin qanunsuz qərarı qəbul olundu. Ermənilərin bu həyasız hərəkatlarının tarixi kökləri və səbəblərinin araşdırılması günün ən vacib probleminə çevrildi. Ermənilər bu aksiyaya çox-çox əvvəldən hazır-

¹ Ermeni komiteleri (1891-1895). Ankara, 2001, s. 6.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

laşdırdılar. Sovet hakimiyyətinin 70 ili ərzində sovet təbliğət maşını azərbaycanlılara ermənilərlə dostluq və qardaşlıq ideyalarını “sırdığı” bir vaxtda ermənilər həm indiki Ermənistan ərazisində, həm də İttifaq və dünya miqyasında Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürür, təbliğət aparır, zaman-zaman İttifaq rəhbərlərinin köməyi ilə öz ideyalarını reallaşdırmağa bilirdilər. SSRİ Nazirlər Sovetinin İ.Stalin tərəfindən imzalanmış 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarı Sovet hökumətinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi növbəti cinayət aksiyası oldu. Lakin 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra da ermənilərin xalqımıza qarşı ərazi iddiaları ilə apardığı açıq müharibə, kütləvi terror əməliyyatları həyata keçirdiyi bir vaxtda belə, respublikamızda ermənilərə qarşı mübarizə ümumxalq, ümumdövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmamışdı.

Yalnız 1997-ci il mayın 27-də Respublika günü münasibəti ilə keçirilən təntənəli yığıncaqda çıxış edən ümummillə lider Heydər Əliyev bu problemə çox kəskin və doğru-düzgün qiymət verdikdən sonra həmin məsələyə ümumxalq siyasəti səviyyəsinə diqqət verilməyə başlandı. O, öz nitqində demişdi: “Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik”.¹

Ümummillə liderin bu haqlı iradından sonra göstərilən problemə diqqət köklü surətdə dəyişdi və o, 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya-

¹ “Azərbaycan” qəz., 28 may 1997.

sı haqqında” fərman imzaladı. Fərmanda deyilirdi: “Son iki ərşdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdı. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən, min illər boyu yaşadığı öz doğma tarixi etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir”.¹

Özünün sonrakı nitqləri və imzaladığı digər fərmanlarla da ümummillə liderimiz elmi ictimaiyyətin, ilk növbədə isə tarixçilərimizin diqqətini bir daha bu məsələlərə cəlb etməklə xalqımıza qarşı yönəldilmiş ədalətsizlikləri heç vaxt yaddan çıxarmağa, ona dözməməyə, təkrar-təkrar bu məsələlərin üzərinə yenidən qayıtmağa, erməni vandalizmini xalqımıza başa salmağa, bu ədalətsizlikləri dünya xalqlarına çatdırmağa çağıraraq yazırdı: “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. Tarixi təhrif etmək də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutmaq da olmaz”.²

¹ “Azərbaycan” qəz. 19 dekabr 1997.

² Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri). Bakı, 1997, s.69.

I fəsil

ÇAR RUSİYASININ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ “ERMƏNİ AMİLİ”

a) Güney Qafqazın istilasından sonra buraya köçürülmüş ermənilərin türk-müsəlmanlara məxsus ərazilərdə yerləşdirilməsi

Hələ XVII əsrdən başlayaraq ermənilər xristian dini etiqadlarından istifadə edərək Avropa dövlətlərinin üzünü şərqə çevirməyə müyəssər olmuş, onların köməyindən istifadə edərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyalarını reallaşdırmaq fikrinə düşmüşlər.

Xristian ermənilərin bu niyyətləri xristianlığı şərqə doğru yaymağa çalışan Roma papası və Avropa dövlətlərinə, habelə cənub dənizlərini ələ keçirmək istəyən Rusiyaya öz işğalçılıq planlarını reallaşdırması üçün göydəndüşmə oldu.

XVIII-XIX əsrlərdə Yaxın Şərq, ilk növbədə isə İran və Osmanlı imperiyalarının əraziləri onlara göz dikən İngiltərə və Çar Rusiyası kimi dövlətlərin başlıca mübarizə meydanına çev-

rilir. Bu yerlərə müdaxilə üçün “din qardaşları” olan ermənilərə kömək onların əlində başlıca bəhanələrdən biri idi.

I Pyotr-un vəsiyyətlərini həyata keçirən rus çarizmi cənuba doğru istilaçılıq siyasətində erməni faktorundan məharətlə istifadə edir. Rusiya-İran müharibələri nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri nəticəsində Güney Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsindən və 1828-1829-cu illərdəki Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanmış Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra ermənilər kütləvi surətdə Güney Qafqaza köçürülərək türk-müsəlman əhalisinə məxsus torpaqlarda yerləşdirilmişlər. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında verilmiş rəsmi sənədlərdən də məlum olur ki, rus çarizmi tərəfindən Güney Qafqaz istila olunana qədər Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərində yaşayan xaçpərəst əhali, əsasən isə ermənilər bu ərazilərdə yaşayan sakinlərin çox cüzi bir hissəsini təşkil etmişlər. Beləki Qarabağ xanlığında yaşayan 12 min ailədən 2,5 mini, Şamaxı xanlığında yaşayan 24 min ailədən 1,5 mini, Şəki xanlığı ərazisində yaşayan 15 min ailədən isə yalnız üçdə biri xaçpərəst alban (erməni yox – A.P.) idi.¹

Rusiya-İran müharibələri nəticəsində Güney Qafqazdakı Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi nəticəsində həmin ərazilərdə yaşayan türk-müsəlman əhalisinin bir hissəsinin İran və Osmanlı imperiyasına mühacirəti, İran və Osmanlı imperiyasında olan ermənilərin isə çar Rusiyası tərəfindən Güney Qafqaza köçürülərək türk-müsəlman əhalisinə məxsus ərazilərdə yerləşdirilməsi məsələləri barədə əlimizdə külli miqdarda faktiki materiallar var. Rusiya tərəfindən köçürmələr nəticəsində İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində erməni mənşəli əhalinin demoqrafik vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər bunu bir daha təsdiq edir. Bu işdə rus ordularının Qafqaza və İrana hücumu zamanı ona rəhbərlik etmiş qatı şovinist rus hakimləri A.Yermolov və İ.Paskeviçin etimadını qazanmış erməni

¹ Акты Кавказской Археографической комиссии. Т. IV, 1870, с. 38-39.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

general və zabitlərindən V.Madatov, Q.Lazarev, G.Korqanov, V.Behbudov, A.Arqutinski və başqalarının ermənilərin Güney Qafqaza köçürülərək müsəlmanlara məxsus torpaqlarda yerləşdirilməsindəki rolları barədə ətraflı məlumatlar var. İ.Paskeviç tərəfindən Sankt-Peterburqdan dəvət edilərək Təbrizə komendant təyin edilmiş Q.Lazarevin bu işdəki rolu xüsusi qeyd olunmuşdur.¹ Beləki Q.Lazarevin Təbrizə komendant təyin olunması haqqında xəbər yayılan kimi Azərbaycan bölgəsindəki bütün xanlıqlarda yaşayan ermənilər onun yanına gələrək xahiş edirlər ki, o, əlahəzrət Rusiya imperatoruna çatdırsın ki, ermənilər “O əlahəzrətin səltənətində yaşamağa və ölməyə şad olardılar” və ya “Biz İrənin çörəyini yeməkdənsə, Rusiyanın ot-ələfini yeməyə üstünlük veririk!”² və s.

Artıq 1829-cu ilin 24 dekabrında İ.Paskeviçə ətraflı hesabat təqdim edən Q.Lazarev üç ay yarım ərzində 8 mindən yuxarı ailədən ibarət 40 min nəfər erməninin Arazi keçərək İrəvan, Naxçıvan və Ordubadda məskunlaşdıqları barədə məlumat verir.³

1828-1829-cu illərdə Rusiya Osmanlı müharibəsi zamanı rus ordusuna rəhbərlik edən İ.Paskeviç ölkənin şərq əyalətlərini tutduqca həmin ərazilərə erməni mənşəli komendantlar təyin edirdi. Həmin komendantlar isə bu ərazilərdə olan türk-müsəlman əhalisinə divan tuturdular. 1829-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında Ədirnə müqaviləsi imzalandıqdan sonra türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri cinayətlərdən qorxuya düşən 14 mindən yuxarı erməni ailəsi (84.600 nəfər) rus ordusunun köməyi ilə Osmanlı torpaqlarını tərk edərək Rusiya ərazisinə, əsasən isə Güney Qafqaza köçürülür.⁴

¹ Bu haqda Sergey Qlinka “Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России” kitabında ətraflı məlumat verir (M., 1831).

² Yenə orada, s. 40, 69.

³ Yenə orada, s. 114.

⁴ Geğemyants T. Erməni hərəkətinin tarixi. Bakı, 1919, s. 42.

Güney Qafqaz Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdikdən sonra İ.Paskeviçin təşəbbüsü ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni vilayəti yaratmaq barədə Rusiya imperatoru I Nikolay fərman verdi.¹ 1829-cu ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər erməni vilayətinin kameral siyahıya alınması işi aparıldı. İ.Paskeviçin göstərişi ilə bu iş mülki müşavir İ.Şopenə həvalə olundu. O, topladığı materiallar əsasında özünün “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilən dövrdəki vəziyyəti” adlı irihəcmli əsərini yazaraq 1852-ci ildə Sankt-Peterburq elmlər akademiyasının mətbəəsində çap etdirdi.²

İ.Şopen öz kitabında ermənilər, erməni vilayəti barədə, ümumiyyətlə ermənilərin bütün dünyadakı sayı barədə geniş məlumat verir. Bu kitabda diqqəti çəkən əsas fakt odur ki, İ.Şopen ruslar tərəfindən ermənilər bura köçürülənə qədər və köçürüləndən sonra onların demoqrafik durumundakı dəyişiklikləri ayrıca təhlil etmişdir. İ.Şopen Rusiya tərəfindən ermənilərin Güney Qafqaza köçürülənə qədər və köçürüləndən sonra saylarını ayrı-ayrılıqda vermişdi. O, göstərirdi ki, bütün erməni vilayətində köçürülməyə qədər cəmi 4.428 erməni ailəsi (25.151 nəfər) olmuşdur ki, onlardan da 3.498 ailə (20.073 nəfər) İrəvan əyalətində, 530 ailə (2.690 nəfər) Naxçıvan əyalətində, 400 ailə (2.388 nəfər) isə Ordubad dairəsində yaşamışdır.³

1828-1829-cu illərdə İrandan 6.946 erməni ailəsi (35.560 nəfər), 1830-cu ilə qədər isə Türkiyədən 3.682 erməni ailəsi (21.666 nəfər), cəmi isə 3 il ərzində İran və Türkiyədən 10.628 erməni ailəsi (57.226 nəfər) Rusiyanın yaratdığı erməni vilayətinə köçürülmüşdür.⁴ Nəticədə artıq 1830-cu ildə bu vilayətdə

¹ Собрание актов, относящихся к образованию истории Армянского народа, т. I, 1829, s. 178-179.

² Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1952.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, s. 539-540.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

erməni ailələrinin sayı 15.059-a (82.277 nəfər) çatmışdı.

Bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmayan keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış İrəvan əyalətindəki əhəlinin 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıya alınması məlumatına əsasən yerli əhali arasında azərbaycanlı ailələrinin sayı 9.196 (49.875 nəfər), erməni ailələrinin sayı isə 3.498 (20.073 nəfər) olmuşdur. 1828-1830-cu illərdə isə bu əraziyə İrandan 4.559 ailə (23.563 nəfər), Türkiyədən isə 3.674 ailə (21.639 nəfər) köçürülmüşdür.¹ Nəticədə üç il ərzində İran və Türkiyədən yalnız İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış İrəvan əyalətinə 8.233 erməni ailəsi (45.202 nəfər) köçürülmüşdü.²

Ümumiyyətlə isə köçürmədən sonra erməni vilayətində cəmi 31.201 ailə (164.450 nəfər) olmuşdur ki, onlardan da 16.078-i azərbaycanlı (81.749 nəfər) və 15.059-u erməni ailəsi (82.377 nəfər) idi.³

Rusiyanın Güney Qafqazda müstəmləkəçilik siyasətinin əsas məqsədləri rus tədqiqatçısı N.Şavrovun “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə”⁴ kitabında özünün geniş əksini tapmışdı. O, yazırdı: “Biz Zaqafqaziyada müstəmləkəçilik fəaliyyətimizi oraya rusları köçürməklə deyil, başqa dindən onları köçürməklə başladıq... 1826-1828-ci illərdə iki il davam etmiş müharibə qurtardıqdan sonra 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən yuxarı, Türkiyədən isə 84.600 nəfər erməni köçürdük və onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının erməni əhalisinin çox cüzi olduğu ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik”.⁵

Əlbəttə bu ermənilərin Güney Qafqaza ilk axını idi. Bu

¹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, s. 635-638.

² Yənə orada, s. 638.

³ Yənə orada, s. 639-642.

⁴ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911.

⁵ Yənə orada.

axın sonralar bir əsrə yaxın ardıcıl olaraq davam etmişdir. N.Şavrovun yazdığı kimi XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin bir milyondan çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən buraya köçürülənlər idi.¹

Maraqlıdır ki, Rusiya imperiyasında buraxılmış statistik hesabat və məlumatlar, xüsusilə yarım əsrdən yuxarı müddətdə nəşr olunan “Кавказский календарь» məlumat kitablarında, 1897-ci ildə birinci Ümumrusiya siyahıya almanın nəticələrinə dair nəşrlərdə indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində azərbaycanlılar yenə də əhalinin əsas hissəsini təşkil etmişlər.

Bu ərazilərdəki azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin sürətlə azalmasında köklü dəyişikliklər 1918-1920-ci illərdə bədnam Daşnaksütyun partiyasının yaratdığı Ararat Respublikası zamanından başlamışdır.

b) XIX əsrin sonlarında yaradılmış millətçi erməni partiyaları və onların türk-müsəlmanlara qarşı ərazi iddiaları

Qərbi Avropa və Rusiyada demokratik hərəkat və inqilabi yüksəlişlərin təsiri altında Güney Qafqaza köçürülmüş ermənilər də artıq XIX əsrin 80-90-cı illərində siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başlayırlar. İlk olaraq 1885-ci ildə ermənilər Vyanada “Armenakan”, 1886-cı ildə Cenevrədə “Hnçaq”, 1890-cı ildə Tiflisdə yaratdıqları “Daşnaksütyun” terrorçu təşkilatlarının qarşılarında qoyduqları başlıca məqsəd üç dövlətin Rusiya, Türkiyə və İranın ərazilərində yaşayan bütün erməniləri öz

¹ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам, s. 59.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

bayraqları altında birləşdirərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyası idi. Əlimizdə olan külli miqdarda sənəd və materialların təhlili sayəsində belə bir ümumi nəticəyə gəlirik ki, yarandıqları ilk gündən radikal terrorçuluq mövqeyini tutan bu partiyaların XIX əsrin axırlarından başlayaraq başqa xalqlara, xüsusilə türk soyundan olan xalqlara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər öz dəsti-xəttinə, coğrafi əhatəsinə və qəddarlıq dərəcələrinə görə tarixdə bu qəbildən olan hadisələr sırasında xüsusilə seçilir. Erməni millətçi partiyalarının, xüsusilə “Daşnaksütyun”un terror və təxribat xarakterli əməlləri bütün Güney Qafqazı, Osmanlı imperiyasının Anadolu və Avropa hissəsini, İranın Azərbaycan türklərinin yaşadığı əraziləri əhatə edirdi. 1909-cu il aprelin 15-də “Daşnaksütyun” partiyasının fəaliyyəti ilə əlaqədar Qafqaz canişini dəftərxanasının Bakı şəhər rəisinə göndərdiyi məlumatda deyilirdi: “Daşnaksütyun” “Azad böyük Ermənistan”ı bərpa etmək məqsədi güdürək istəyinə çatmaq üçün əsas üsullardan biri kimi öz proqramında ümumi silahlı üsyan və özünün nizami ordusunu yaratmaq yolunu seçib. “Daşnaksütyun” zinvorlardan (əsgərlərdən – A.P.) ibarət öz ordusunu yaratmaq işinin əsasını hələ 16 il bundan əvvəl, 1892-ci ildə özünün birinci qurultayı zamanı qoyub. Partiyanın vəsaiti hesabına bu orduya zinvorlar cəlb etmək və onları silahlandırmaq işi bu günə qədər də müntəzəm surətdə davam edir”.¹

Əsası Rusiya ərazisində və Rusiya təbəələri tərəfindən qoyulan erməni millətçi partiyaları XIX əsrin 90-cı illərindən Türkiyənin Sasun, Van, Ərzurum və digər vilayətlərində fitnəkarlıqlar törədərək qırğınlar təşkil edirlər. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevski, erməni keşişi T.Geğemyans və başqalarının verdikləri məlumata görə bu ərazilərdəki milli qırğınların təşəbbüskarları erməni millətçiləri, xüsusilə Rusiyadan Türkiyəyə gedən erməni komitəçiləri olmuşlar.

¹ ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 7.

Maraqlıdır ki, həm V.Mayevski, həm də T.Geğemyans ermənilər arasında millətçilik təbliğatının yayılmasında erməni ruhbanilərinin və erməni kilsəsinin rolunu da xüsusilə vürğulamışlar. V.Mayevski yazırdı: “Onların (erməni keşişlərinin – A.P.) dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Lakin bunun əvəzində onlar həmişə millətçilik ideyalarını himayə etmək zəminində əllərindən gələni əsirgəmədən səylə çalışırlar... Ermənilər arasında millətçilik ideyaları yüzilliklər ərzində bir-birindən uzaq, lakin saysız-hesabsız monastırların himayəsi altında olmuşdur”.¹

Yelizavetpol qubernatoru A.Kaçalov 1907-ci il avqustun 9-da “Daşnaksütyun” partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumat hazırlamışdı.² Burada daşnakların ermənilər arasında millətçilik təbliğatının əsas təşkilatçıları olmaları, sosial-demokratiya ideyalarına xəyanəti və s. məsələlərə münasibətləri ətraflı təhlil olunur.

Yelizavetpol qubernatorunun məlumatından həm Qafqaz canişini dəftərxanasının xüsusi şöbəsində, həm də Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentində hazırlanmış arayış və oçerklərdən ətraflı istifadə olunmuşdur.³

Öz məlumatında Yelizavetpol qubernatoru yazırdı: “Millətçilik erməni xalqının çox dərinlərdən gələn başlıca milli xüsusiyyətdir. Hər bir erməni özünü hamıdan – rusdan, gürcüdən, tardan (azərbaycanlıdan – A.P.) yüksək, ağıllı, bə, xeyirxah və bacarıqlı hesab edir... Millətçilik, öz dininə, dilinə sədaqət, ağgözlük, ehtiyatlılıq, hər şeyə qadir, pula inam, var-dövlət və kapital qarşısında səcdəni kult dərəcəsinə qaldırmaq – bax budur erməni xislətinin başlıca xüsusiyyətləri”.⁴

¹ Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevskinin xatirələri. Bakı, 1994, s. 11.

² RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38-49.

³ Бах: ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 3-9; Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990.

⁴ RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

1903-cü il iyunun 12-də erməni kilsələrinə məxsus əmlakın müsadirəsinə dair rus çarı tərəfindən imzalanmış fərmandan istifadə edən “Daşnaksütyun” sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün erməni xalqını – kəndliləri, fəhlələri, mülkədarları, sərmayədarları, tələbələri, ruhaniləri, erməni millətindən olan dövlət qulluqçularını belə öz ətrafında birləşdirir.

Bu illər ərzində Güney Qafqazda hökumətə qarşı elə bir alçaq hərəkət olmamışdır ki, ermənilər onu alqışlasın, onu həyata keçirmək üçün pul sərf etməsinlər. A.Kaçalov yazırdı ki, hər cür avara, quldur, başkəsən, adam öldürən əgər Rusiyanın əleyhinə idisə o erməni varlığının imarətində, yoxsulun kasıb komasında, monastırların isə küncündə ən əziz qonaq kimi qəbul edilirdilər.¹

Həmin il Güney Qafqazda ermənilər tərəfindən yüzlərlə cinayətlər törədilir. Bir sıra ucqar bölgələrdə onlar hakimiyyəti ələ keçirmiş, qatarları, dəmir və şose yollarını; körpüləri dağıtmış və partlatmışlar; yüksək rütbəli dövlət məmurları polis və jandarm nümayəndələri (Əlixanov, Nakaşidze, Andreyev, Bıkov, Saxarov və b.) erməni terrorunun qurbanı olmuşlar. Yelizavetpol qubernatoru yazırdı ki, özü də bu qətlər “ağlagəlməz dərəcədə həyasızlıqla, izdihamlı və müxtəlif zümrələrdən olan erməni güruhunun gözləri qarşısında həyata keçirilirdi. Lakin onların arasında heç vaxt qatili ifşa edə biləcək bir nəfər də olsun belə şahid tapılmırdı”.²

Bu illər ərzində Güney Qafqazda “Daşnaksütyun” partiyanın yaratdığı zinvorlar ordusu barədə Yelizavetpol qubernatoru yazırdı: “Zaqafqaziya hüduqlarında əsasən Türkiyədən qaçmış ermənilərdən və yerli başkəsənlərdən ibarət əlindən adam öldürmək və zor işlətməkdən başqa heç bir iş gəlməyən, lakin partiya hesabına yüksək maaş alan (ən aşağı rütbəli zinvorlar ildə 300 rubl) *yüz min nəfərlik* (seçmə bizimdir – A.P.) zinvorlar ordusu-

¹ RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 39.

² Yenə orada, vər. 38.

nu saxlamaq işi çətinləşir”¹

Belə bir şəraitdə “Daşnaksütyun” vəziyyətdən çıxmaq, öz nüfuzunu qorumaq üçün Güney Qafqazda, xüsusilə proletar Bakısında genişlənən sosial-demokrat hərəkatına qoşulmağa, ermənilər arasında sosial-demokratiya ideyalarını yaymağa başlayır. Yelizavetpol qubernatoru “Daşnaksütyun”un bu cür ikiüzlü siyasətini sosial-demokratiya ideologiyasına qarşı ən böyük xəyanət hesab edirdi. O, yazırdı: “Millətçilik – erməni üçün elə bir başlıca amildir ki, hətta qısa bir müddətə də olsa, onların bundan imtina edə biləcəyini təsəvvürə belə gətirmək mümkün deyil... Sadə ermənini inandırmaq ki, tatar (azərbaycanlı – A.P.) proletarı ona ideyaca daha yaxındır, nəinki istismarçı erməni burjua nümayəndəsi, sadəcə olaraq ağılasığmazdı”²

“Daşnaksütyun” partiyasının fəaliyyəti haqqında 1909-cu il aprelin 15-də Qafqaz canişini dəftərxanası tərəfindən Bakı şəhər rəisinə göndərilmiş məlumatda isə bildirilirdi ki, Rusiyada inqilabi hərəkatın tezliklə yatırılması nəticəsində ermənilərin “Böyük Ermənistan”ın bərpası niyyətləri baş tutmadı. Belə olduqda onlar Güney Qafqazda azərbaycanlılara qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başlayırlar. Nəticədə 1905-ci ilin fevralında Bakıda ermənilər tərəfindən qızıqdırılan erməni-azərbaycanlı münaqişəsi tezliklə bütün Güney Qafqazı bürüyərək erməni-azərbaycanlı qırğınına çevrildi. Özləri tərəfindən törədildiyinə baxmayaraq, “Daşnaksütyun” başda olmaqla, Güney Qafqazdakı erməni mətbuatı bu hadisədən azərbaycanlılara qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başlayır və xalqımızın ünvanına hər cür böhtanlar uydururdular. Qafqaz canişini dəftərxanası xüsusi şöbəsi tərəfindən hazırlanmış məlumatda deyilirdi ki, bu qırğından ermənilər öz xeyirləri üçün məharətlə istifadə edə bildilər. Belə ki, onlar Güney Qafqazda ermənilərlə-azərbaycanlılar yaşayan ərazilər arasında müəyyən qədər sərhədlər – bufer zonalar

¹ RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 41.

² RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290, vər. 38.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

yarada bildilər və çox zaman öz torpaqlarını azərbaycanlıların torpaqları hesabına genişləndirirdilər. Münaqişə nəticəsində azərbaycanlıların boşaltdığı torpaqlarda isə Türkiyədən və qismən də İrandan gələn erməniləri yerləşdirirdilər.¹

Rusiya xarici işlər nazirliyi polis departamentinin məlumatında isə göstərilirdi ki, Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları və Qars vilayətində müsəlmanların canlarını qurtarmaq üçün məcburən boşaltdıqları torpaqlarda 5-6 il ərzində Türkiyədən və qismən də İrandan gəlmiş yarım milyona yaxın erməni yerləşdirilmişdir ki, onlardan da 200 min nəfərdən çoxu artıq Rusiya təbəəliyini qəbul etmişdir.²

Yaranmış şəraitdən istifadə edən “Daşnaksütyun” partiya-sının 1907-ci ildə keçirilmiş IV qurultayında qəbul edilmiş qərar-a əsasən Rusiyada, xüsusilə Güney Qafqazda qismən gizli mü-barizə formasına keçir. Onlar öz hərəkətlərinin istiqamətini dəyi-şərək daşnak silahlı dəstələrini yenidən qurur, xüsusilə, onu şərq əyalətlərində iğtişaşlar törətməyə yönəldir. Hətta 1913-cü il oktyabrın 15-də Cenevrədə keçirilmiş qurultayında “Daşnaksüt-yun” partiyasının qəbul etdiyi qərarlardan biri erməni məkri və ikiüzlülüyünə əyani sübutdur.³ Bu qərara görə “daşnaksütyun” partiyasının “Panislamist emissarları adı altında Qafqaza gön-dərdiyi öz adamları” müsəlmanlar arasında “Rusiyaya qarşı na-razılıqlar yaratmalı və onları üsyana təhrik etməli idi”.

Bu halda “Rusiya hökuməti müsəlmanlara qarşı repressiya tətbiq edər və müsəlman kütlələri zəifləyər. Belə olarsa, bir tə-rəfdən ermənilər “müsəlmanların müqaviməti ilə rastlaşmaya-caqlar, digər tərəfdən isə ermənilərə qarşı Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birgə fəaliyyət göstərməsi təhlükəsi ara-dan qalxacaq”.⁴

¹ ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57, vər. 3.

² Дашнаки. Баку, 1990, s. 11.

³ ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 58, vər. 2.

⁴ Yənə orada.

Yuxarıda gətirilən çoxlu faktlardan da məlum olur ki, Rusiya xəfiyyə orqanlarının “Daşnaksütyun” və digər erməni partiyalarının proqramları barədə kifayət qədər məlumatları var idi. Bu proqramlarda ermənilərin təkcə Türkiyəyə, Güney Qafqazdakı türk-müsəlman əhalisinə qarşı deyil, həm də çar hakimiyyət orqanının özünə qarşı yönəldilmişdi. Onda sual yaranır: Rusiya özünə qarşı bu cür düşmənçilik siyasətinə niyə belə loyol münasibət bəsləyir və bütün erməni şiltaqlıqlarına niyə dözüdü? Buna əsas səbəb cənuba doğru, xüsusilə, Osmanlı imperiyası və İrana qarşı işğalçılıq siyasəti yeridən çar Rusiyası erməniləri daim ehtiyatda saxlayırdı. Birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyası ilə Rusiya orduları arasında Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlar zamanı rus ordusu sıralarında xidmət edən ermənilərin türk müsəlman xalqlarına qarşı törətdikləri vəhşiliklər bunu bir daha sübut etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədər həm İngiltərə, həm də Rusiya ermənilərdən istifadə edərkən onların bu “xidmətlərinə” görə “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını reallaşdırmaqda onlara kömək edəcəklərinə söz vermələrinə baxmayaraq, öz istədiklərinə nail olduqdan sonra verdikləri vədi yaddan çıxarmışlar.

c) 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Güney Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı silahlı təcavüzü

1810-cu ildə Bakı qalası və onun ətrafında yaşayan 2.235 nəfər sakindən yalnız 55 nəfəri,¹ 1860-cı ildə isə 11.570 nəfər

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. IV, Тифлис, 1870, с. 37-43.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

sakindən 655 nəfəri¹ erməni idi. Bakıda neft sənayesinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq XIX əsrin 70-ci illərindən onların Bakıya axını sürətlənir. 1905-ci il Bakı şəhəri və quberniyasında baş vermiş erməni-azərbaycanlı qırğınlarını təhqiq edən senator Kuzminskinin qeyd etdiyi kimi ermənilərin Bakıya kütləvi axını XIX əsrin son 10-15 ili ərzində xüsusilə artmış, hazırda (yəni 1905-ci ildə – A.P.) onlar şəhər əhalisinin 18%-ni təşkil etmişlər”.²

Kuzminskinin hesabatında göstərilirdi ki, Bakıya axışan ermənilər tez bir zamanda burada neft sənayesi, ticarət və bank işi sahəsində üstünlüyü ələ keçirirlər. Qısa müddətdə iri kapitalistlərə çevrilmiş ermənilər neft işi sahəsində hətta hakim mövqə tuturlar.

XIX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin sürətlə inkişafı və proletar sinfinin sürətlə artması ilə əlaqədar olaraq burada rus sosial-demokrat və sosialist inqilabçıları ilə yanaşı, ermənilərin də bu yönlü hıncıq və daşnaksütyunçulardan ibarət sosial-demokrat və sosial-inqilabçı fəhlə partiyaları yaranır.⁴ Ermənilərin yaratdıqları bu partiyalar digərlərindən tək-cə proqramları ilə deyil, habelə özlərinin yaranma tarixləri, hərəkət istiqamətləri ilə də fərqlənirdilər. Kuzminskinin hesabatında göstərilirdi ki, daşnaksütyun xadimləri ermənilər arasında fəal təbliğat işi aparır, imkan daxilində onları silahlandıraraq döyüş drujinaları yaradıb “Türkiyəyə göndərərək dəfələrlə orada döyüş əməliyyatları həyata keçirmişlər”.⁵ O, qeyd edirdi ki, 1903-cü ilin iyununda erməni kilsəsinə məxsus əmlakın müsadirəsinə dair çar fərmanından sonra “daşnaksütyun” əvvəllər Türkiyəyə qarşı

¹ Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, 1999, с. 54-55.

² Всеподданейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. 1905, с. 78.

⁴ Yənə orada, s. 31.

⁵ Yənə orada.

yönəltdiyi fəaliyyətini artıq Rusiyaya və rus hakimiyyətinə qarşı çevirir.¹

1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğını ilk olaraq Bakı şəhərində başladı. 1905-ci il fevralın 6-da Bakının mərkəzindəki erməni kilsəsində ibadət qurtardıqdan sonra kilsə ətrafında toplaşmış ermənilər oradan keçən Bakı sakini Ağa Rza Babayevi qətlə yetirdi. Bu hadisə təkcə Bakını deyil, bütün Güney Qafqazı bürüyərək minlərlə insanın həyatına son qoyan, insanları təxminən iki ilə yaxın bir müddət də böyük məşəqqət və məhrumiyyətlərə düçar edən genişmiqyaslı erməni-azərbaycanlı qırğını üçün bəhanə oldu.²

1905-ci il fevralın 6-9-da Bakıda baş vermiş erməni-azərbaycanlı qırğını barədə Bakı qubernatoru knyaz M.Nakaşidze geniş məruzə hazırlayaraq həmin il fevralın 28-də Qafqaz canişininə və Rusiya daxili işlər nazirliyinə göndərdi.³ Məruzədə fevralın 7-9-da Bakı hadisələri zamanı ölənlər barədə tam olmayan məlumat verilərək göstərilirdi ki, itki göstərilənlərdən daha çoxdur. Ölümlərin çoxu gizlədilir. Özü də gizlədilmiş ölümlərin əksəriyyəti müsəlmanlara aid idi. Çünki onlar ölümlərini və yaralılarını gizlədirdilər ki, meyitləri yarmasınlar.⁴

Bu hadisələr zamanı şəhərdə həyat demək olar ki, dayanmış, dükənlər, klublar, tədris müəssisələri bağlanmış, fayton və konkalar işləmirdi. Yalnız fevralın 9-da Bakı qubernatoru M.Nakaşidzenin iştirakı ilə hər iki xalqın nümayəndələrinin şəhəri doluşaraq sülhə çağırışından sonra qırğın dayandırıldı. M.Nakaşidze öz məruzəsində yazırdı: “ermənilər bu hadisələri özləri başladıkları halda, şeyiələr yayırlar ki, guya bu hadisələr zamanı yazıq ermənilər inzibati idarələrin və başqalarının bəd

¹ *Yenə orada, s. 32.*

² ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 4, vər. 87.

³ *Yenə orada, s. 114-122.*

⁴ *Yenə orada, s. 118.*

əməllərinin günahsız qurbanlarına çevrilmişlər”.¹

Məruzədə “Daşnaksütyun” partiyası və erməni mətbuatının erməni-müsəlman qırğınına münasibətini bildirən qubernator həmin “şərəfsiz insanların öz məqsədlərinə çatdıqlarını” qeyd edərək yazırdı: “Öz rəzil şayiələrini şifahi və mətbuat vasitəsi ilə bütün dünyaya yayaraq, erməni əhalisini o dərəcədə dövlət qulluqçuları və inzibati idarə işçilərinə qarşı qoymuşlar ki, onların hər biri özünü daim təhlükədə hiss edir”.²

Ermənilər həmin il mayın 11-də Bakı qubernatoru M.Nakaşidzeni qətlə yetirdilər.³ 1905-ci ildə Bakıda ikinci dəfə avqustun 20-dən sentyabrın ortalarına qədər erməni-azərbaycanlı qırğını yenidən davam etdi.

Bakı şəhəri polismeysterinin Bakı şəhər müvəqqəti general-qubernatoruna göndərdiyi raportlarda həmin ilin avqust-sentyabr aylarında Bakıda baş vermiş erməni azərbaycanlı qırğını barədə ətraflı məlumat verilir.⁴

1905-ci il sentyabrın 10-da ermənilər və azərbaycanlılar arasında barışıq yaratmaq məqsədilə Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkov Bakıya gəldi. Həmin il sentyabrın 14-də saat 12-də ermənilərin və azərbaycanlıların min nəfərdən yuxarı qabaqcıl ziyalılarının və din xadimlərinin rəhbərliyi ilə Bakının Duma meydanına topladılar. Burada quberniya qazisi M.M.Mircəfəzadə, erməni keşişi və müvəqqəti general-qubernator xalqa müraciətlə onları sülhə çağırırlar.⁵

Barışıq şərtlərini hazırlamaq üçün hər iki tərəfin təklifləri barədə arxivlərimizdə kifayət qədər sənədlər mühafizə olunur. Danışqlar aparmaq üçün tərəflərin nüfuzlu şəxslərindən ibarət

¹ Yenə orada, s. 121.

² Yenə orada, vər. 122.

³ Ətraflı bax: Шубинский П.П. Убийство князя М.А.Накашидзе (из воспоминаний очевидца) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 80. Bakı, 2001, s. 308-347.

⁴ ARDTA: f.484, siy.1, iş 47, vər. 104-105; siy. 3, iş 30, vər. 178-188 və s.

⁵ Yenə orada, s. 61-73.

komissiya yaradıldı. Onların arasında intensiv danışıqlar və yazışmalar gedir. 1906-cı ilin fevralında hər iki millətin nümayəndələrinin Qafqaz canişini və onun müavinlərinin iştirakı ilə Tiflisdə keçirilmiş sülh danışıqları barədə M.S.Ordubadinin “Qanlı sənədlər”¹ və V.Mayevskinin “Qafqazda erməni-tatar (azərbaycanlı – A.P.) iğtişası erməni məsələsinin bir mərhələsi kimi”² kitablarında öz əksini tapmışdır. Hər iki xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həmin məsələlərin müzakirəsi zamanı ermənilər iç üzvlərini açaraq özlərini bir daha ifşa etmişlər.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri erməni-azərbaycanlı qırğınına aid rəsmi sənədlər əsasən Bakı şəhərində baş vermiş hadisələri əks etdirir. Güney Qafqazın digər bölgələrində bu hadisələr barədə rəsmi sənədlər, demək olar ki, qorunub saxlanılmamışdır. Həmin dövrdə Güney Qafqazda erməni-azərbaycanlı münasibətlərini yazıçı-jurnalist M.S.Ordubadinin topladığı sənəd və materiallar əsasında qələmə aldığı və 1911-ci ildə nəşr olunan “Qanlı sənədlər”,³ M.M.Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”⁴ kitablarında, habelə o dövrün dövrü mətbuatında dərc olunmuş xəbərlər və məqalələrdə əks olunmuşdur.

“Qanlı sənədlər” əsərinə müqəddiməsində M.S.Ordubadi öz kitabını sənədlər və sorğusuna əsasən ona “yetişmiş 245 məktub, daşnaksütyun partiyasının fəaliyyətinə dair dörd yüzdən artıq məlumat” əsasında yazdığını qeyd edir.⁵

Mir Möhsün Nəvvab isə yazırdı ki, Rusiya dövləti Qafqaz məmləkətinə hakim olduqdan sonra hər yerdə sakitlik yarandı.

¹ Bu kitab Ə.Bağirov tərəfindən ərəb əlifbasından təbdil olunaraq 1991-ci ildə “Qanlı illər” adı ilə yenidən nəşr olunmuşdur.

² Маевский В.М. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993.

³ Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı, 1991.

⁴ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.

⁵ M.S.Ordubadi. Qanlı illər, s. 8.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Heç bir millət bir-birinə hücum etmirdi. “Xüsusən ermənilərlə müsəlmanlar arasında çox vaxt məhəbbət və dostluq olub, bir-biri ilə alış-veriş ediblər... Əfsuslar olsun ki, erməni tayfasının indi təbiəti dəyişib. Zahirləri ilə batinləri bir deyil. Zahirən özlərini dost kimi göstərsələr də, batinləri ədavətlidir. Özləri də görürlər ki, təbiətlərinin bu cür ədavətli olmasından həmişə zərər çəkirlər”.¹

Təəssüflər olsun ki, uzun illər ermənilərlə bir şəhərdə yaşayan M.M.Nəvvab erməni məkrini vaxtında hiss edə bilməmiş, onların bu cür dəyişməsinin səbəbini “İrəvan şəhəri ermənilərinin çox kinli, ədavətli, təkəbbürlü, xudpəşənd və xəmirlərinin fitnə-fəsadla yoğurulmuş adamlar olmasında” görmüşdü.²

M.S.Orudadi, M.M.Nəvvab və dövrü mətbuat materialları əsasında ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Bakı ilə yanaşı Gəncə, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur, İrəvan, Eçmiədzin (Üçkil-sə), Tiflis, Qazax, Ordubad, Oxçu-Şəbədək və başqa yerlərdə törətdikləri qırğınlar barədə ətraflı məlumatlar verilir. Materialların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlirik ki, o yerdə ki, ermənilərə açıq müqavimət göstərilirdi, həmin yerlərdə həm silah-sursat, həm də say və taktiki hazırlıq cəhətdən türk-müsəlmanlardan üstün olmalarına baxmayaraq, ermənilər çoxlu itki verməklə yanaşı, həm də ağır məğlubiyyətə uğrayırdılar. Ermənilərin Naxçıvan qəzasındakı məğlubiyyəti, yaxud İrəvan qəzasının Mənküs kəndinin əhalisi erməni hücumunu görərək qaçarkən, 50 yaşlı Novruz Kazım oğlunun qaçanlara müraciətlə: “Oğlanlar! Hara qaçırsınız? İstəyirsiniz bu qaçmaqla bizi, Qafqaz müsəlmanlarımızı, başqa millətlərin yanında başı aşağı edəsiniz?! Məgər bu qaçmaqla ermənilər sizi bağışlayacaqlar?! Xeyr! Xeyr! Bunların qabağından qaçdıqca daha da cürətli olub bizə və bizim ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər yetirəcəklər. Məgər, bunlar haman ermənilər

¹ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası.

² Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s. 19.

deyil ki, bir il əvvəl mən barmağımla hərəkət edəndə az qalırdılar Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar. İndi sizə nə olub ki, aciz arvadlara qoşulub qoyun sürüsü kimi bunların qabağından qaçırınsınız. Siz qaçırınsınız, qaçın! Mən tənha bu erməni alaylarının qarşısında müdafiə mövqeyində durub can verəcəyəm”.¹

Qoşalülə tufənglə ermənilərə qarşı vuruşan Novruz kişi gülləsi qurtarana kimi ermənilərə müqavimət göstərir. Gülləsi qurtardıqdan sonra tufənginə saçma qırma doldurarkən ermənilər hücum edib onu əsir alaraq zülm və işgəncələrlə qətl edib başını kəsərək “min beş yüz müsəlmanın sərkərdəsinin başıdır”, deyə əvvəlcə Aleksandropola, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişlər”.²

M.S.Ordubadinin topladığı materialların əksəriyyəti erməni məkrini və erməni xəyanətçılığını bir daha sübut edir. 1905-ci il dekabrın 26-da ermənilərin Cavanşir qəzasının Ümidli kənd camaatının başına açdığı müsibət bu məlumatlardan biridir. Tərtər qəzasında qalan yeganə azərbaycanlı kəndinin camaatı qiymətli əşyalarını arabalara yükləyərək, heyvan sürülərini də götürüb kəndi tərk ediblər. Heyvalı adlı erməni kəndi yanından keçərkən Abram bəy Hasan Calalov onlara rast gələrək Heyvalıda gecələyərək sabah sübhdən getməyi təklif edir. Erməni məkrinə inanan sadələvh Ümidlilər razılaşırlar. Abram bəyin fitvası ilə Ümidli kəndindən olan köçkünləri erməni daşnakları dörd tərəfdən mühasirəyə alaraq, kişiləri ayıraraq başlarını kəsir. Sonra arvad-uşağın bir hissəsini qətlə yetirir, bir hissəsini isə təhqir edirlər. M.S.Ordubadi ona bu məlumatı göndərən adamın həmin hadisələri yazarkən davam gətirə bilməyərək ağladığını və göz yaşlarının məktubun üzərinə töküldüyünü də qeyd edir.³

Bu hadisəyə öz münasibətini bildirən M.S.Ordubadi yazır-

¹ Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 30.

² **Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 31.**

³ Yenə orada, s. 86.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

dı: “Bəşər tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, indiyə qədər heç bir xalq qadın tayfasına bu qədər cəfa verməmişdir ki, ermənilər Ümidli camaatına etdilər. Bir ananın qabağında üç-dörd balasını qurban edib, balalar əl-ayaq çaldıqda ananı gözləri yaşla dolu bir halda bihörmət etmək insafmıdır?!

Budurmu erməni mədəniyyəti!! Bu xəbis rəftarla istiqlaliyyət həvəsində olan bir millətin axırı nə olacaqdır xəyalındayam. 150-yə qədər övrət və kişini doğrayıb bir-birinin üstündə atəş ilə yaxmaq mədəniyyətli bir millətə yaraşandırımı?”¹

¹ Yenə orada.

II fəsil

ÇARİZMİN SÜQUTUNDAN VƏ OKTYABR ÇEVRİLİŞİNDƏN SONRA ERMƏNİLƏRİN GÜNEY QAFQAZDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNƏ QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ VƏHŞİLİKLƏR (1917-1920)

a) Güney Qafqazda ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımını və sui-qəsdlərinin aşkar edilməsində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının rolu

1917-1920-ci illərdə Güney Qafqazda ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri zorakılıq faktlarının aşkarlanmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası və Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının böyük rolu olmuşdur. 1917-1920-ci illərdə ermənilər Güney Qafqazın türk-müsəlmanlar yaşayan, demək olar ki, bütün bölgələrində onlara qarşı tarixdə görünməmiş qəddarlıqla qırğınlar, talanlar, yanğınlar, terror və digər zorakılıq aktları həyata keçirmişlər. Respublikamızın dövlət arxivlərində

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

mühafizə olunan 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının və 1919-cu il iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsinin yanında yaradılmış Azərbaycanda ilk təhlükəsizlik orqanı olan Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının fəaliyyəti nəticəsində toplanılmış külli miqdarda sənəd və materiallar ermənilərin Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur və başqa şəhər və qəzalarında xalqımızın başına gətirdikləri müsibətlər barəsində ətraflı məlumat verir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması barədə hökumətin 1918-ci il iyulun 15-də Gəncədə keçirilən iclasında çıxış edən xarici işlər naziri M.H.Hacınski bildirir ki, “4 aydan artıqdır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik adı ilə məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları türk-müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirdilər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələri tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikir əks istiqamətə (yəni azərbaycanlılara qarşı – A.P.) yönəldilir. Ümumi dövlət mənafeyi və əhalinin zərər çəkmiş qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılmasını tələb edir ki, o: 1) Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2) Bu zorakılıqların həyata keçirdiyi şərait müəyyənləşdirilsin; 3) Cinayətkarları aşkar etsin və onların vürduqları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirdin”.¹

Məruzəçi həm də təklif edirdi ki, “komissiyanın işinin nəticələri başlıca Avropa dillərində – fransız, alman dillərində və əlbəttə ki, həm də türk dilində elan edilməlidir”.² Bu məsələni geniş və ətraflı təhlil edən Cümhuriyyət hökuməti “... Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Zaqafqaziya ərazisində müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində işlədilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası” yara-

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 5, vər. 1.

² Yənə orada.

dılması barədə qərar qəbul edir.¹

Həmin il avqustun 31-də Xarici İşlər Nazirliyi yanında andlı iclasçı Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası² sonralar Ədliyyə Nazirliyinin sərəncamına verilir. Bu Komissiyaya Ə.Xasməmmədovla yanaşı Y.Şahmalıyev, A.Novatski, N.Səfikürdski, N.Mixaylov, V.Qubvillo və M.C.Axundzadə daxil idi.

Komissiya Bakı, Quba, Şamaxı şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad, Quba, Nuxa, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa və Zəngəzur qəzalarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında topladığı sənəd və materiallar əsasında 6 cilddən ibarət təhqiqat materiallarını və 95 ədəd foto şəkli hazırlayaraq əyani vəsait kimi Parisə, Azərbaycanın Versala getmiş sülh nümayəndə heyətinə göndərmişdir.³

1919-cu il iyunun 4-nə qədər apardıqları işlər və topladıqları materiallar əsasında komissiya günahkarları məsuliyyətə cəlb etmək üçün 128 qərar layihəsi hazırlamışdı ki, onların əsasında da 194 nəfər erməni cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalı idi.⁴

1919-cu il avqustun 27-nə olan müddətə komissiya tərəfindən toplanılmış materiallar 36 cild və 3500 vərəq olmuşdur.⁵ Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən aparılan təhqiqat işləri nəticəsində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi zorakılıq hallarının təşkilində günahkar olunanlar məsuliyyətə cəlb edilməyə başlayarkən müxtəlif şəhər və qəzalarda olan erməni milli şuraları, “Daşnaksütyun” partiyasının Cümhuriyyət Parlamentindəki fraksiyası və erməni mətbuatı erməniləri müdafiəyə qalxdı.

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 95, s. 2.

² Yenə orada, iş 105, vər. 2.

³ Yenə orada, f. 100, siy. 2, iş 791, vər. 2.

⁴ Yenə orada, vər. 106-107.

⁵ Yenə orada, vər. 132.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Azərbaycanda ilk təhlükəsizlik orqanı olan Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının Bakıda və Cümhuriyyətin digər ərazilərində təxribatlarla məşğul olan erməni casuslarının hətta Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinə yol tapmaq cəhdləri, habelə Bakı qırğınlarında iştirak etmiş ermənilərin aşkar edilərək ölkədən qovulması və cinayətə cəlb edilməsi barədə də çoxlu məlumatlar var.¹

Bu iki təşkilatın fəaliyyətini ümumiləşdirərkən, belə bir ümumi nəticəyə gəlinir ki, qısa müddət fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, bu təşkilatlar erməni vandalizmini ifşa etməklə yanaşı İsmayıl, gənc respublikanın xarici və daxili düşmənlərinə qarşı barışmaz mübarizə aparmışlar.

***b) Ermənilərin İrəvan quberniyası və Ararat
Respublikası ərazisində yaşayan türk-müsəlmanlara
qarşı soyqırımı və deportasiyaları***

İrəvan quberniyası və Ararat Respublikasında türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımı və deportasiyalar əvvəlcə İrəvan quberniyasında və 1918-ci ilin mayında yaranan Ararat Respublikasının xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi “yandırılmış torpaq” və “etnik təmizləmə” siyasətinin bir məqsədi var idi. “Böyük Ermənistan”ın bərpası” işinə zəmin hazırlamaq.

Rusiya imperiyasında buraxılmış statistik məlumatlarda, xüsusilə hər il nəşr olunan “Qafqaz təqvimi” məlumat kitablarında indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində Rusiyanın köçürmə siyasətindən sonra da azərbaycanlılar əhalinin əksər hissəsini təşkil edirdi. Məsələn 1886-cı ildə İrəvan quberniyasının 539 min nəfər əhalisindən 211 min nəfəri (39,2%) türk-

¹ ARDA: f. 1052, siy. 2, iş 4, vər. 26-30; iş 34, vər. 1, 2, 11, 29-30, 33, 38 və s.

müsəlman,¹ 1896-cı ildə İrəvan şəhərindəki 14,7 min nəfər əhəlidən 7,2 min nəfəri (49%) türk-müsəlman, 7,1 min nəfəri (48%) ermənilər idi. İrəvan qəzasındakı 99 min nəfər əhəlidən 52,8 min nəfəri (53,5%) türk-müsəlman, 36,4 min nəfəri (48,4%) isə erməni idi.²

1916-cı ilin yanvarın 1-nə olan məlumatda isə həmin regionun azərbaycanlı və erməni əhalisinin miqdarı arasındakı nisbət Birinci Dünya müharibəsi və Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların təsiri nəticəsində müəyyən qədər dəyişsə də, yenə də türk-müsəlmanlar İrəvan qəzasında 74,2 min nəfər (48%), Zəngəzur qəzasında 119,5 min nəfər (53,3%), Sürməli qəzasında 45,9 min nəfər (43,9%) və Yeni Bəyazid qəzasında isə 50,7 min nəfər (29,2%) təşkil edirdi.³

1917-ci ildə Rusiyada bolşeviklər tərəfindən edilmiş Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyasının müharibədən çıxması ilə Qafqaz cəbhəsində Rusiya tərəfindən Osmanlı imperiyası ilə müharibədə iştirak edən ermənilər öz silah-sursatları ilə Güney Qafqaza qayıtdılar. Əllərində çoxlu silah-sursat toplanmış ermənilər vaxt var ikən onlar üçün yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, türk-müsəlmanların yaşadıkları torpaqları ələ keçirmək fikrinə düşdülər. Nəticədə erməni yaraqlıları 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasının İrəvan, Sürməli, Eçmiadzin, Yeni Bəyazid qəzalarının 199 kəndini dağıdaraq, orada yaşayan 135 min azərbaycanlıyı qəddarcasına qırmış və qovmuşlar.⁴

1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqaz ərazisində yaşayan üç millətin daxil olduğu Zaqafqaziya Seymi və hökuməti yaradılsa da, “Daşnaksütyun” partiyası başda olmaqla ermənilər təkcə İrəvan quberniyası ərazisində deyil, həm də Bakı və Yelizavetpol

¹ Вах: Кавказский календарь на 1886.

² Кавказский календарь на 1897, отд. 5, с. 108-109.

³ Yenə orada, 1917, s. 190-197, 214-221.

⁴ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 3-7.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

quberniyalarının ərazilərində də türk-müsəlman əhalisinə qarşı geniş miqyasda soyqırımı siyasətini həyata keçirdilər. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası bu barədə seymin iclaslarında məsələ qaldıraraq erməni nümayəndələrinə etdikləri xəbərdarlıqlar heç bir nəticə vermir. Seymin müsəlman fraksiyası bu məsələni dəfələrlə öz iclaslarında da müzakirə edib ermənilərə xəbərdarlıqlar edir və bu haqda fraksiyanın protokollarında ətraflı məlumatlar var.¹

1918-ci il mayın 26-da Gürcüstanın Zaqafqaziya Seymi və Hökumətindən çıxaraq öz müstəqilliyini elan etməsindən sonra, mayın 27-də bölgədə yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək məqsədi ilə buraxılmış seymin bütün müsəlman fraksiyaları nümayəndələrinin də fəvqəladə iclası keçirildi.² İclasda çıxış edən Batum konfransından qayıtmış N.B.Yusifbəyli bildirir ki, Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaətinə görə Güney Qafqazın çiçəklənməsinin başlıca yolu bu bölgənin xalqlarının birliyi və həmrəyliyidir. Bu məqsədə çatmaq üçün tərəfimizdən ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt edilməlidir.³

1918-ci il mayın 29-da H.Ağayevin sədrliyi ilə Müsəlman Milli Şurasının ikinci iclası keçirildi. İclasda xalqımız üçün təleyüklü bir məsələ olan və bu gün də böyük mübahisələr, müxtəlif fikirlər doğuran İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu.⁴ Yeni təşkil olunmuş Azərbaycan hökumətinin məruzə ilə çıxış edən sədri F.X.Xoyski Aleksandropol türk ordusu tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Çıxış edənlər X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1, vər. 2-45.

² Yenə orada, vər. 46-47.

³ Yenə orada, vər. 46.

⁴ Yenə orada, vər. 51.

qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfər bu təklifin lehinə səs verməklə o qəbul olundu.¹

Milli Şuranın iyunun 1, 7, və 13-də Tiflisdə keçirilmiş iclaslarında yeni yaradılmış Ararat Respublikası ərazisində türk-müsəlman əhalisinin acı taleyi bir daha müzakirə olundu. İyunun 13-də keçirilən iclasda məruzə edən Şura üzvü İbrahim ağa Vəkilov bildirdi ki, İrəvan quberniyası ərazisində çılpaq, ac yalvac dolaşan müsəlman qaçqınlarının sayı 150 min nəfəri keçib; natiq öz çıxışını zərər çəkmişlərin sayını və adlarını da çəkməklə 206 kəndin dağıldığını sadalamaqla bitirir.²

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Seymi və hökuməti süqut edərək üç müstəqil Güney Qafqaz Respublikası yarandığı zaman Ararat Respublikasının ərazisi faktiki olaraq 400 min əhalisi olan iki qəzadan – İrəvan və Eçmiadzin qəzalarından ibarət idi ki, onların da əhalisinin yarısından çoxu müsəlman idi.³

1918-ci il iyunun ortalarına qədər, yəni türk ordusu Azərbaycana gələnə qədər əhalinin silahsız olmasından istifadə edən ermənilər Güney Qafqazda türk-müsəlman kəndlərini tutaraq dağıdır, əhalisini isə qırır və qovurdular. Türk ordusunun bu ərazilərə gəlməsi və azərbaycanlılarla birlikdə Qafqaz İslam ordusunun yaradılması və onun əməliyyatları, demək olar ki, 1918-ci ilin iyunundan oktyabrına, yəni Böyük Britaniya ilə Osmanlı hökuməti arasında Mudros sazişi bağlanana qədər türk-müsəlman əhalisi Güney Qafqazda ermənilərin ciddi hücumları ilə üzləşmir. 1918-ci ilin oktyabrında türk ordusunun Güney Qafqazdan çıxarılması ermənilərin əl-qolunu açdı və onların təcavüzünün yenidən artmasına səbəb oldu.

Arxiv sənədləri 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarından ibarət quldur dəstələrinin təkcə Ermənistan ərazisində deyil,

¹ Bax: yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 1, vər. 51.

² ARDA: f. 970, siy. 1, iş 6, vər. 1.

³ Bax: Большая Советская Энциклопедия, 1926 il, III cild, s. 437.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

həm də Azərbaycan ərazilərində törətdikləri görünməmiş vəhşilikləri təkzib edilməz faktlarla sübut edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və hökumətinə İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad və başqa yerlərdən gələn yüzlərlə şikayət məktubları, ərizə və teleqramlar erməni quldur dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşiliklər, onların başlarına açdıqları müsibətlər barədə ətraflı məlumat verirdi. İrəvan quberniyası müsəlman əhalisi adından T.Makinski 1919-cu il 4 yanvar tarixli məktubunda yazırdı: “1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyununa qədər İrəvan quberniyasında erməni qoşun hissələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinin bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq, orada aclıqdan və soyuqdan qırılmışdır. Hazırda erməni qoşun hissələri müsəlmanlar yaşayan Sürməli qəzasını tamamilə, İrəvan, Eçmiədzin və Şərur qəzalarının bir hissəsini tutaraq, Naxçıvana doğru hərəkət edirlər. Günahsız müsəlman əhali ya qılıncdan keçirilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağlardan keçərək İrana qaçırırlar ki, bu da onları labüd ölümə hədələyir. Zorla boşaldılmış ərazilərə isə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilir”.¹

Arxivlərimizdəki sənəd və materiallardakı çoxlu faktlar erməni vandallarının türk-müsəlman əhəlisinə qarşı yetirdiyi soyqırımı siyasətini ifşa edir. Ermənilərin bu hərəkətlərinə qarşı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin verdiyi notaları erməni daşnak hökuməti təkzib edərək, guya Ermənistanda türk-müsəlmanlara qarşı heç bir ayrı-seçkilinin, təqiblərin olmadığını, bu cür hərəkətlərə yalnız hər hansı məsuliyyətsiz şəxslərin yol verə biləcəyini sübut etməyə çalışırdı. Belə ki, 1919-cu il fevralın 12-də A.Ziyadxanov Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə nota verərək Göyçə gölü sahillərində Azərbaycan sərhədlərini keçən erməni silahlı dəstələrinin Qızıl Vəng, Subatan, Zağalı, Şahab və b. müsəlman kəndlərini dağıdaraq kişilərini qır-

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 202, vər. 468.

dığını, qadınlarını isə təhqirə məruz qoyduğunu bildirir. O, bildirirdi ki, Şahab kənd sakini olan qaçqın qadının verdiyi məlumata görə həmin kənddən olan “bütün kişilər doğranmış, uşaqlar təndirdə yandırılmışlar. Kənd qadınlarından 8 nəfəri seçilərək təhqir edilmiş və zorlandıqdan sonra buraxılmışlar”.¹ A.Ziyadxanov öz notasında bildirirdi ki, “həmin hərəkətlər məsuliyyətsiz şəxslər tərəfindən deyil, hərbi hissələr tərəfindən törədilmişdir”.²

Bütün bu notalar bir nəticə vermədiyindən 1919-cu il fevralın 24-də A.Ziyadxanov müttəfiqlər ordusunun Bakıdakı komandanı general V.Tomsona məktubunda erməni hərbi hissələrinin Yeni Bəyazid qəzasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı təhqiramiz hərəkətləri və Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini tutması barədə məlumat verirdi.³ Məktubda V.Tomsondan xahiş olunurdu ki, o, tələb etsin ki, Ermənistan hökuməti güclə tutduğu Azərbaycan torpaqları olan Göyçə gölünün cənub-qərb hissəsini, habelə Yeni Bəyazid və Qazax qəzalarının bir hissəsini azad etsin.⁴

Erməni vandallarının hərəkətlərini ifşa edən Yeni Bəyazid qəzası 26 azərbaycanlı kəndi sakinlərinin 1919-cu il martın 26-da keçirdikləri ümumi yığıncağının Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti və xalqına ünvanladığı müraciətini həyəcansız oxumaq mümkün deyil. Orada deyilirdi: “Ararat Respublikasının qoşunları, yerli ermənilər, onlarla bərabər erməni şovinist və daşnak quldur dəstələri tərəfindən dəfələrlə dinc müsəlman kəndlərinə hücumlar olunaraq kəndlər dağıdılır, sakinlərinin başına eşidilməmiş müsibətlər gətirilir və qeyri-insani hərəkətlərlə təhqir olunurlar. 270-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, başlıca məqsəd isə İrəvan quberniyasında qalan müsəlman əhali-

¹ Bax: “Azərbaycan” qəzeti, 12 fevral 1919.

² “Azərbaycan” qəzeti, 12 fevral 1919.

³ ARDA: f. 970, siy 1. , iş 41, vər. 59.

⁴ Yenə orada, vər. 13.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

sini oradan sıxışdırıb tamamilə qovmaqdır. Müsəlman qardaşlar! Axırcı dəfə sizə müraciət edirik, ümitsiz vəziyyətimizi nəzərə alın, nə ilə kömək etmək mümkündürsə, bizə kömək edin ki, İrəvan quberniyası ərazisində qalan 60 minlik bədbəxt müsəlman əhalisinin tiran, şovinist və daşnaksakanlar tərəfindən məhv edilməsinə yol verməyin”.¹

1919-cu il aprelin 22-də Gəncə quberniyası 5-ci sahə pristaı Gəncə qəza rəisinə məlumatında yazırdı: “Nizami erməni ordusu aprelin 13-dən 21-nə qədər Göyçədə dinc müsəlman əhalisi üzərinə hücum edərək 60 minə yaxın əhalisi olan 21 kəndi dağıtmış, qadın və uşaqlara belə aman vermədən top gülləsi ilə qəddarcasına qırmışlar... Cavanşir qəzasından başlayaraq Qazax qəzasına qədər Azərbaycanla həmsərhəd olan qarlı aşırımlar boyu dəhşətli mənzərə yaranmışdır. Bu ərazi Yeni Bəyazid qəzasından qaçmış və erməni orduları tərəfindən təqib olunan zavallı, alçaldılmış, təhqir olunmuş və var-yoxları talanmış adamların meyidləri ilə və yaralılarla doludur...”²

Bu məsələlər haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Xarici İşlər Nazirliyinin Tiflisdəki müttəfiq qoşunlarının ali komandanlığına məlumat verməsi, Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin İrəvanda diplomatik nümayəndəsi M.Təkinkinin dəfələrlə Ararat Respublikası hökumətinə notalarına baxmayaraq, erməni daşnak hökuməti öz ərazisində olan türk-müsəlman əhalisini qırmaq və qovmaq barəsindəki məlumatları tamamilə təkzib etməsinə baxmayaraq, bu işləri ardıcıl surətdə davam etdirdiyi barədə sənədlər və materiallar əsasında əlimizdə külli miqdarda məlumatlar var. Ararat hökuməti hətta müttəfiq qoşunlarının bu barədəki sorğularını da təkzib edir, həyasızlıqla bunları Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin uydurmaları adlandırır.

1919-cu il avqustun 17-31-i arasında qısa bir vaxtda

¹ Yenə orada, f. 897, siy. 1, iş 24, vər. 360.

² ARDA: f. 894, siy. 7, iş 5, vər. 16.

Ararat Respublikası inzibati idarə orqanları Eçmiadzin, Sürməli, İrəvan və Yeni Bəyazid qəzalarının 50-yə yaxın müsəlman kəndlərini çapıb talayaraq əhalisini qırmışlar. Ararat Respublikası inzibati idarə orqanlarının bu vəhşiliyi hətta ermənilərin özlərini, xüsusilə sosial-inqilabçı partiyadan olan parlament üzvlərini də məcbur edir ki, parlamentə aşağıdakı məzmununda sorğu versinlər: “Cənab parlamentin sədri! Xahiş edirik daxili işlər nazirinə bu sualları verəsiniz. Cənab nazirə məlumdurmu ki, son üç həftə ərzində Ararat Respublikası ərazisində İrəvan, Eçmiadzin, Sürməli qəzalarında, bir sıra tatar (azərbaycanlı – A.P.) kəndlərində, məsələn Paşakənd, Dəllər, Purpur, Əlibəy, Arazkənd istiqamətindən, Canfida, Kərimarx, Ağcar, İydəli, Qarxun, Kolanı və bir sıra başqa kəndlər “tatar (azərbaycanlı – A.P.) əhalisindən təmizlənilib, soyulub, qırğına məruz qalmışdır”.¹

Sorğuda sonra deyilirdi: “Yerli inzibati idarə orqanları nəinki buna mane olmayıb, hətta özləri bu soyğunçuluq və dağıdıcılıq hərəkətlərində iştirak ediblər. Bu hadisələr yerli əhali arasında çox ağır təəssürat yaradıb. Onlar bu soyğunçuluq və yaramazlıqlara qarşı nifrətlə baxır, öz qonşuları ilə sülh şəraitində yaşamaq istəyir və cəzasız qalmış günahkarların məhkəməyə cəlb edilmələri və lazımı cəzalarına çatmalarını tələb edirlər”.²

Lakin “Daşnaksütyun” partiyasının idarə etdiyi erməni hökuməti öz süqutuna qədər Ararat Respublikası ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı axıra qədər özünün “yandırılmış torpaq” – “etnik təmizləmə” siyasətindən əl çəkməmişdir. Burada daşnak hökuməti süqut edib sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı illərdə isə bu siyasəti gizli şəkildə kommunist cildinə girmiş erməni daşnakları yerinə yetirirdilər.

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 184, vər. 17.

² Yenə orada.

c) Bakı qırğınları

1918-1920-ci illərdə Güney Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın bütün ərazisində ermənilər azərbaycanlılara qarşı geniş surətdə qırğınlar, talanlar, zorakılıqlar və terror əməliyyatları həyata keçirmişlər. Onlar 1905-ci ildə olduğu kimi, 1918-ci ildə də bu işə, bu əməliyyata yenə də Bakıdan başladılar.

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alaraq birinci dünya müharibəsində iştirakdan imtina etməsi nəticəsində Rusiyanın Qafqaz cəbhəsində onun tərəfində müharibədə iştirak edən erməni əsgər və zabitləri külli miqdarda silah, sursatla Güney Qafqaza qayıdaraq, proletar Bakısına doluşur. Bu vaxt V.Lenin tərəfindən Zaqafqaziya komissarı təyin olunmuş daşnak və “kommunist” S.Şaumyan da Bakıya gələrək hakimiyyəti öz əlinə keçirir. Məhz S.Şaumyanın başçılığı ilə 1918-ci ilin martında Bakı kommunasının, eləcə də cəbhədən qayıdaraq Bakıda toplanmış erməni silahlı dəstələri tərəfindən xalqımıza qarşı törədilən qırğınlar sonralar bütün Azərbaycanı bürüyür.

Üç gün müddətində (30, 31 mart və 1 aprel) S.Şaumyan və onun bolşevik cildinə girmiş daşnak silahdaşlarının fitvası ilə Bakıda törədilmiş qırğınlar barədə həmin il aprelin 13-də onun Moskvaya Xalq Komissarları Sovetinə yazdığı məktubunda qırğınların səbəbinin ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli ədavəti nəticəsində deyil, güya ki, onların Sovet hakimiyyətinə sədaqətlərindən irəli gəldiyini sübut etməyə çalışır. O, yazırdı: “Bir tərəfdən Sovet qırmızı qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz beynəlmiləl qırmızı ordu, qısa müddətdə yenidən qura bildiyimiz qırmızı donanma və *erməni milli hissələri* (seçmə bizimdir – A.P.), digər tərəfdən “Müsəvat” partiyasının başçılıq etdiyi və daxilində çoxlu rus zabiti olan *müsəlman dikaya diviziyası və silahlı müsəlman quldur dəstələri* (seçmə bizimdir – A.P.)

vuruşurdular”¹

Bu məlumatdan S.Şaumyanın bu işdə nə qədər rəzil rol oynaması aydın görünür. Məktubda başkəsən erməni daşnak cəlladları “əsl sülh göyərçinləri”, müsəlmanlar isə qaniçən quldurlar kimi təsvir olunur. Özü də Şaumyan Moskvanı qorxudurdu ki, Tiflis və Yelizavetpolda öz yerlərini möhkəmləndirən müsəlman millətçi partiyaları guya Bakıda da “özlərini çox təcavüzkarcasına aparırdılar... Əgər onlar Bakıda üstünlük qazansaydılar, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi, bütün qeyri müsəlman ünsürlərini isə tərkisilah edilib qırardılar”²

O, öz məktubunda həyasızcasına “Daşnaksütyun”a məxsus olan hərbi hissələrin Bakıda azərbaycanlı əhalinin qırılmasında iştirakına haqq qazandıraraq yazırdı: “Milli hissələrin (yəni ermənilərin – A.P.) iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdir. Müsəlman yoxsulları böyük zərər çəkmiş, lakin onlar indi bolşeviklərin və Sovetlərin ətrafında daha sıx toplaşmışlar”³

Arxivlərdə Bakı faciəsi ilə bağlı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən toplanılmış külli miqdarda sənəd və materiallar mühafizə olunur. Onlardakı çoxlu faktlar və rəqəmlər S.Şaumyanın Moskvaya yazdığını tamamilə təkzib edir. Onun öz məktubunda göstərdiyi kimi hər iki tərəfdən cəmi 3 min nəfər deyil,⁴ böyük maddi ziyanla yanaşı azərbaycanlıların insan itkisi 11 min nəfərdən çox idi.⁵

Bu qırğınlar zamanı bilavasitə həmin hadisələrin şahidi olmuş, öz atasını və yaxın qohumlarını itirmiş 19 yaşında yeniyetmə bir gənc olan Məhəmməd Muradzadənin həmin hadisələri qələmə alaraq 1919-cu ildə çap etdirdiyi “Mart hadisəyi-əlimə-

¹ Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild. Bakı, 1978, s. 259.

² Yenə orada, vər. 260.

³ Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, s. 259

⁴ Yenə orada, s. 259.

⁵ ARPİİSSA: f. 277, siy. 2, iş 27, vər. 25-26.

si”¹ kitabçasında gətirdiyi faktlar, məlumatlar və həmin hadisələrə onun şəxsi münasibətləri Şaumyanın yalanlarını bir daha ifşa edir. Ermənilər tərəfindən əsir edilərək müxtəlif kinoteatr binalarına doldurulmuş azərbaycanlı qocalar, qadınlar və uşaqlar sülh elan olunduqdan sonra küçələrdən keçirilərək evlərinə aparılarkən, həyətlərinin qapısında dayanmış ermənilərin “Asma... Qafqaziyaya sahib oldunuzmu?” deyən rişxəndlərinə münasibət bildirən M.Muradzadə yazırdı: “Düşmənin bu növ tənələri acı, fəqət doğru idi. Çalışmamaq nəticəsi olaraq azlıq təşkil edən millətin bu gün vəhşi qüvvələri qarşısında baş əyməyə məcbur olmuşuq”.²

Bakı ilə yanaşı 1918-ci ilin mart-may aylarında ermənilər Şamaxı və Quba şəhərləri və qəzalarının kəndlərində, habelə Ərəş, Göyçay qəzalarında və başqa yerlərdə azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər.

ç) Şamaxı qırğınları

Bakı quberniyasında Bakı şəhərindən sonra ən böyük qırğınlar Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının kəndlərində törədilmişdir. Maraqlıdır ki, həm Şamaxıda və həm də sonralar Qubadakı qırğınları məhz Bakı Kommunasının rəhbərləri S.Şaumyan və G.Korqanovun Sovet hökuməti adından göndərdikləri silahlı daşnak dəstələri həyata keçirmişlər. S.Şaumyan 1918-ci il aprelin 13-də V.Leninə göndərdiyi məktubda Şamaxıya artilleriya və pulemyotları olan “yeni dəstələr” göndərildiyini etiraf edirdi.³ Həmin dəstələrə S.Şaumyanın yaxın silahdaşlarından və Bakı qırğınlarının əsas

¹ M.Muradzadə. Mart hadisəyi əliməsi. Bakı, 1996, s. 11.

² Yenə orada, s. 27.

³ Şaumyan S. Göstərilən əsəri, s. 261.

təşkilatçılarından biri olan daşnak S.Lalayan rəhbərlik edirdi.

Şamaxı hadisələri barədə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı 7 cild və 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları (məruzələr, şahidlərin və zərərçəkənlərin dindirilmə protokolları, qəza və polis sahələrinin rəislərinin məlumatları, dəymiş zərərlərin hesablanması, öldürülənlərin və yaralananların sayı barədə aktlar və s.) erməni vəhşiliyini bir daha sübuta yetirir.¹

S.Şaumyanın göstərişi və S.Lalayanın rəhbərliyi ilə göndərilən silahlı daşnak dəstələrinin məqsədi guya Şamaxı qəzasını quldur dəstələrdən təmizləmək, qəzada anarxiyaya son qoyaraq ərazidə təhlükəsizliyi bərpa etmək idi.

Martın 15-də dəstə Şamaxı şəhərinin yanından keçərək Mədrəsə kəndinə gedəcəklərinə söz verirlər. Həmin gün Şamaxı şəhərinin yanından keçərkən şəhərin kənarında öz evlərini qoruyan müsəlmanlar dəstənin şəhərə hücum etdiyini güman edərək atəş açırlar. Dəstə də cavab atəşi açır. Tezliklə bütün şəhəri atışma bürüyür. Nəticədə hər iki tərəfdən tələfat olur. Lakin şəhərdəki hər üç millətin (azərbaycanlı, erməni və rus) nümayəndələri bir yerə yığılaraq and içirlər ki, sülh şəraitində yaşayacaqlar və qayda-qanunu pozmayacaqlar.

Bu saziş barədə S.Şaumyanın göndərdiyi dəstənin rəhbərlərinə məlumat verdikdə onlar bildirirlər ki, “Müsəlman ruhaniləri erməni ruhaniləri ilə barışa bilər, lakin erməni xalqı müsəlmanlarla müharibə istəyir və bu işdə onları İngiltərə müdafiə edəcək”.²

Bu razılaşmadan arxayınlaşan Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisi 1918-ci il martın 18-də sübh çağrı top atəşlərinin sədaları altında yuxudan oyandılar. Şəhərin azərbaycanlılardan ibarət olan aşağı hissəsi ermənilər və malakanlar tərəfindən top və pulemyot atəşinə tutuldu. Ermənilər və malakanlar həmləyə

¹ Bax: ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 8-10, 85, 100, 105, 108; ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16, vər. 9-14, və s.

² ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

başladıqdan bir neçə saat sonra artıq şəhərin azərbaycanlılar yaşayan bölməsinə daxil ola bildilər. Onlar bu hücum zamanı azərbaycanlıların evlərini soyur, talan edir, yandırır və mülki əhalini isə qəddarlıqla qətlə yetirirdilər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının verdiyi məlumatda göstərilirdi ki, ermənilər Şamaxı şəhərində bir neçə min azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Qətlə yetirilənlərin arasında təkcə Şamaxıda deyil, bütün Azərbaycanda tanınmış nüfuzlu şəxslər və ictimai xadimlər də var idi. Həmin şəxslər arasında I Dövlət Dumasına Şamaxıdan deputat seçilmiş Məmməd Əliyev, məşhur axund Hacı Cəfərqulu və b. var idi.¹ Komissiyanın məlumatında bildirilirdi ki, “Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş zərər orta hesabla bir milyard rubldan çox olmuşdur.”²

“Öldürüb talamaq və talayıb öldürmək!” şüarından ilham alan ermənilər Şamaxı şəhərində və qəzasında dinc azərbaycanlı əhaliyə – qadına, qocaya, uşağa, qəddarcasına divan tutmaqla azərbaycanlılara qarşı milli intiqam və milli düşmənçilik hissi ilə yanaşı həm də onların hesabına var-dövlət əldə edib varlanmaq məqsədi güdürdülər.³

1919-cu il iyulun 12-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Şamaxı şəhərinin dağıdılması və azərbaycanlı əhali üzərində zorakılıq halları barədə komissiyanın üzvü A.Novatskinin məruzəsində Şamaxı şəhərində törədilən cinayətlərdə S.Lalayevlə yanaşı əslən Şamaxıdan olan və Bakı şəhərində yaşayan Qavril Qaraoğlanovun, Arşak Gülbəndiyanın, Mixail Arzumanovun, Armenak Martirosyanın və başqalarının (cəmi 31 nəfər) Şamaxı qırğınlarının başlıca caniləri olduqları göstərilir. Qərarda qeyd olunurdu ki, bu canilər ətraflarında bir neçə min daşnak qüvvələrini toplayaraq top, pulemyot, tüfəng, tapança və xəncərlə silahlanaraq, bir neçə gündə bir neçə min dinc azərbaycanlı əha-

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

³ ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16.

lini – kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişlər. Özü də bu qətlər xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Ermənilər Şamaxı şəhərində bir milyard rubldan yuxarı dəyəri olan əmlakı qarət etmiş, şəhərin azərbaycanlılara məxsus bütün evlərini yandıraraq məhv etmişlər. Şəhərdə 13 məscid, o cümlədən böyük tarixi abidə olan “Cümə məscidi” də yandırılmışdı. Komissiya erməni vandalizminin başlıca təşkilatçıları barədə cinayət işi qaldıraraq, onları məsuliyyətə cəlb etməklə, istintaq işinə başlamaq haqqında qərar qəbul etdi.¹

Şamaxı şəhərində olduğu kimi, Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan 86 kəndi də ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən 53 kənd üçün erməni vandallarının törətdikləri vəhşiliklər barədə tərtib olunmuş aktlarda ayrı-ayrı kəndlər üzrə ölənlərin sayı və dəymiş zərərlər göstərilir.²

Bu aktlar əsasında apardığımız hesablamalara görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8.027 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4.190 nəfəri kişi, 2.560 nəfəri qadın və 1.277 nəfəri uşaq olmuşdur. Həmin aktlardakı məlumatlara görə ermənilər tərəfindən bu kəndlərə vurulmuş maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon rubl olmuşdur.³

d) Quba qırğınları

S.Şaumyan və G.Korqanovun Bakı quberniyasında böyük dağıntılara və qırğınlara məruz qoyduğu regionlardan biri də Quba qəzasının kəndləri və Quba şəhəri olmuşdur. Fövqəladə

¹ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 108, vər. 5.

² Yenə orada, iş 85, 87, 100, 105, 108 və s.

³ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 85, 87, 100, 108 və s.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Təhqiqat Komissiyasının topladığı və 5 cilddə rəsmiləşdirilmiş sənədlər arasında zərər çəkmişlərin və şahidlərin dindirilmə protokolları, komissiyanın üzvü A.Novatskinin və digər şəxslərin hazırladığı məruzələr, dağıdılmış və yandırılmış evlərə baxış protokolları, aktlar, şəhərin ayrı-ayrı ailələrinə və sakinlərinə dəymiş zərərin miqdarı barədə siyahılar və s. var.¹

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatski 1918-ci il dekabrın 11-də S.Şaumyan və G.Korqanovun Sovet hökuməti adından Hamazaspın rəhbərliyi ilə göndərdiyi daşnak ordusu tərəfindən dağıdılana qədər şəhərin ümumi vəziyyəti barədə şəhər rəisi Əlabbas bəy Əlibəyova sorğu göndərir. Ə.Əlibəyov dekabrın 12-də sorğuya cavab olaraq bildirirdi ki, Hamazaspın quldur dəstələri Quba şəhərini dağıdana qədər orada 20 min nəfərə yaxın əhali və 10 minə yaxın ev olmuşdur. 1918-ci il mayın 1-dən başlanan erməni azğınlığı 9 gün davam etmişdi. Bu hadisələrə qədər Qubada cəmi 500 nəfərə yaxın erməni yaşayırmış. Əlabbas bəy öz izahatında bildirirdi ki, mart ayında fikir verdim ki, çoxlu Quba ermənisi özlərinin daşınan və daşınmaz əmlaklarını sataraq çıxıb gedirlər. Bunun səbəbini soruşduqda A.Melikov və Bağdasarov dedilər ki, “Sizlə bizim aramızda nə isə gözlənilir. Ona görə komitə (Daşnaksütyun komitəsi – A.P.) bizi geri çağırır”.²

Qubada baş vermiş hadisələr, bu hadisələrin törədilməsində Sovet hakimiyyəti adından ilk olaraq iştirak etmiş gürcü David Qolovaninin, Quba şəhərinin nüfuzlu şəxslərindən Hacı İsmayıl Orucovun və şəhər rəisi Ə.Əlibəyovun Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskiyə verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, ilk dəfə D.Qolovaninin rəhbərliyi ilə Qubaya gəlmiş əksəriyyəti daşnaklardan ibarət Bakı kommunasının silahlı dəstələri Qubada Sovet hakimiyyəti quracaqlarını elan edirlər. Vəziyyətin gərgin olduğunu hiss edən Quba şəhər əhalisi buna

¹ Yenə orada, iş 95-98.

² ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 38.

razılıq verir.¹

Lakin tezliklə dəstənin üzərinə ləzgilər və ətraf kəndlərdən azərbaycanlılar hücum edirlər. Vəziyyətin ağır olduğunu görəndə poruçik Ağacanyanın dəstəsi Qubada bir yerə topladığı erməniləri bəlkə də bilərəkdən taleyin ümidinə buraxıb qaçırırlar. D.Qolovani yazırdı ki, Ağacanyanın toplayaraq taleyin ümidinə buraxdığı ermənilərin bir hissəsini mənim dəstəm çıxara bildi, bir hissəsi isə ləzgilər tərəfindən məhv edildi.²

D.Qolovaninin dəstəsi Qubadan getdikdən bir neçə gün sonra S.Şaumyanın göstərişi ilə G.Korqanov daşnak Hamazaspın komandanlığı altında 2 min nəfərdən ibarət cəza dəstəsini Qubaya göndərir.³

Quba şəhər rəisi Ə.Əlibəyovun məlumatına görə 1918-ci il mayın 1-də üç istiqamətdə şəhərə daxil olan Hamazaspın dəstəsinin 4 top və 8 pulemyotu var idi. Mayın 10-na qədər şəhərdə azğınlıqlar edən Hamazaspın dəstələri tərəfindən təkcə birinci gün şəhərin aşağı hissəsində 713 nəfər, ikinci gün isə 1.012 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü.⁴

Hamazaspın hərəkətləri haqqında məlumat verən Ə.Əlibəyov bildirmişdi ki, Hamazasp şəhər məscidinin yanındakı meydana gələrək bildirdi ki, “Mən əslən Ərzurumdanam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam. Mən ermənilərin mənafeələrinin müdafiəçisiyəm. Mən Sovet hökuməti tərəfindən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərin qisasını alım. Sizin müsibətiniz o vaxt başlayacaq ki, (o, əlini üzərində toplar dayanmış dağa tutaraq) mən sabah o dağa qalxım. Sabah mən o dağa qalxaraq şəhəri topa tutduracaq və yerlə yeksan edəcəyəm”.⁵

¹ Yenə orada, vər. 14, 62 və s.

² Yenə orada, vər. 63.

³ Yenə orada.

⁴ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 35.

⁵ Yenə orada, vər. 35-36.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Beləliklə, 10 gün ərzində Hamazaspın rəhbərliyi ilə sovet hökuməti adından S.Şaumyan və G.Korqanovun göndərdiyi erməni cəza dəstələri böyük vəhşiliklər törətdi. Şəhər rəisi Ə.Əlibəyovun məlumatına görə 2 min nəfər öldürülmüş, ölümləri dəfn edən mollaın məlumatına görə isə o, 2.800 nəfərin cənazəsini torpağa tapşırırmışdı.¹

Təxmini hesablamalara görə Hamazaspın quldur dəstəsi tərəfindən təkcə Quba şəhərində oğurlanmış əmlak 4 milyon rubl nağd pul, 4,5 milyon rublluq brilyant, qızıl, gümüş və digər qiymətli daş-qaş, 25 milyon rublluq xalça və digər ev əşyaları olmuşdur. Bundan əlavə təkcə Quba şəhərində 105 evin və digər tikililərin tamamilə yandırılaraq dağıdılması nəticəsində şəhər əhalisinə vurulmuş maddi zərər 100 milyon rubldan çox olmuşdur.²

Hamazaspın Qubaya doğru hərəkət edən erməni hərbi hissələri yol boyu Quba qəzası ərazisində 122 kəndi dağıtmış və yandırmış, imkan tapıb qaça bilməyən 60 nəfər kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmiş, 53 kişini yaralamışdı.³

Quba şəhəri rəisi Ə.Əlibəyovun izahatında bu qırğınlardan sonra Bakıya gedərək, bolşeviklərin rəhbərləri S.Şaumyan və A.Caparidze ilə görüşərək, onlarla danışıqları barədə verdiyi məlumat da çox maraqlıdır. O, yazırdı ki, Hamazaspın dəstələrinin Qubada törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumat verdikdə A.Caparidze bərk həyacanlandı, S.Şaumyan isə üzündəki sevinc hissini gizlətməyərək məni dinlədi və sərt şəkildə dedi: “Müsəlmanlar (azərbaycanlılar – A.P.) və türklər yüz minlərlə ermənini öldürüblər, indi nə olub ki, ermənilər Qubada iki müsəlman öldürən kimi müsəlmanlar şikayət edir və göz yaşları tökürlər”.⁴

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin

¹ Yenə orada, vər. 6, 15.

² Yenə orada, vər. 6-7.

³ Yenə orada, vər. 8, 65.

⁴ ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96, vər. 38.

məruzəsində “cəza dəstəsinin” rəhbəri Hamazasp, müavini Nikolay və komissarı Venutsla yanaşı, vaxtı ilə Quba şəhəri sakinləri olmuş və bu qırğında fəal iştirak etmiş ermənilər barədə cinayət işi qaldırmaq, habelə bu işə xeyir-dua vermiş S.Şaumyan və G.Korqanov haqqında isə cinayət işinin onların ölməsi səbəbindən xətm olunması təklif olunur.¹

Təəssüflər olsun ki, 1920-ci ilin aprel çevrilişi nəticəsində S.Lalayev kimi cəllad Hamazasp və onun cinayətkar məsləkdaşlarının da törətdikləri cinayətlər cəzalandırılmadı və minlərlə azərbaycanlının qanı isə yerdə qaldı.

e) Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin ən çox vəhşiliklər törətdikləri Azərbaycan bölgələrindən biri də Qarabağ olmuşdu. Hələ XIX əsrin əvvəllərində ruslar tərəfindən bu ərazilərə köçürülən ermənilər burada türk-müsəlmanlara qarşı daimi hiylə və məkr yuvası olan xristian müləkləri ilə birləşərək xalqımıza qarşı əsl təhlükəyə çevrilməkdə idilər. Ermənilərin “Kiçik Ermənistan” adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına açıq iddiaları və silahlı təcavüzləri Rusiyada fevral inqilabı və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra xüsusilə qüvvətlənir.

Daşnak partiyasının rəhbərliyi ilə ermənilərin Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən geniş təhqiq edilmişdir. Komissiya tərəfindən zərərçəkmişlərin və şahidlərin ifadələri, dağıdılmış yerlərə baxış protokolları, məruzələr, həmin qəzaların polis idarələrində tərtib olunmuş rəsmi sənədlər

¹ Yenə orada, vər. 5-8.

və s. kimi çoxlu məlumatlar toplanmışdır.¹

N.Mixaylov topladığı faktlar əsasında tərtib etdiyi məruzədə göstərirdi ki, ermənilər bütün vasitələrdən istifadə edərək silahlanırdılar. Cavanşir qəzasının müsəlman əhalisi isə özlərinin tarixi qonşuları olan ermənilərə çox sadələvhlüklə inanır və hər ehtimala qarşı onların öz hərəkətlərini başqa istiqamətə yönəldiləcəyini təsəvvürlərinə belə gətirə bilmirdilər. Belə ki, Yevlax stansiyası və Bərdə şose yolu üzərində azərbaycanlılar tərəfindən ermənilərin bu cür silah gətirmə halları dəfələrlə aşkar edilmiş, lakin onlar buna “elə bir prinsipial əhəmiyyət verməmişdilər”.

Rusiyada bolşeviklərin 1917-ci ilin oktyabrında etdikləri dövlət çevrilişindən sonra isə Yuxarı Qarabağda erməni kəndlərinə silah və sursat gətirilməsi açıq şəkildə həyata keçirilirdi. 1917-ci ilin dekabrından başlayaraq ermənilər müsəlmanlara qarşı özlərinin düşmənçilik niyyətlərini gizlətmir, onlara qarşı zor tətbiq etməyə başlayırlar. Cavanşir qəzasının Kolanılı icmasına daxil olan azərbaycanlı kəndlərinə hücum edən ermənilər hələ dünyada mövcud olmayan Ermənistan Respublikasına tabe olmağı tələb edir və öz dövlətləri üçün onlardan zorla vergi yığırdılar.²

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallarda göstərilirdi ki, Cavanşir qəzası Milli Müsəlman Şurasının üzvləri dəfələrlə ermənilərin yanına barışıq üçün nümayəndə heyəti göndərmişdi. Nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri – Məşədi Alış İsmayılov Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvlərinə bildirmişdi ki, hər dəfə ermənilər heyət üzvlərini hədələyir, qorxudur və təhqir edirdilər. Marağa erməni kənd icmasının kəndxudası Nerses Manukov bizi hədələyərək demişdi: “Bu hələ harasıdır, siz bir dayanın, görün, hələ sizi nələr gözləyir”.³

¹ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 1.

² Yenə orada, vər. 2.

³ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 3.

Şahid İsgəndərov bildirirdi ki, ermənilərin həyasızlığı o yerə çatmışdı ki, onlar dəstələrlə müsəlmanlar yaşayan ərazilərə gələrək, onların mal-heyvanlarını yığıb aparır, ertəsi gün isə Tərtər bazarında alver etməkdən qalmayıb, həm də azərbaycanlılardan apardıqları mal-qaranı yenidən onlara satmaqdan belə çəkinmir və utanmırdılar.¹

Qarabağ bölgəsində 1918 və 1919-cu ilin əvvəllərindən ermənilərin təzyiqlərinə məruz qalan ərazidən biri də Cəbrayıl qəzası idi. Bu qəza 12 azərbaycanlı və 3 erməni kənd icmasından ibarət idi. Qarabağın başqa qəzalarında olduğu kimi Cəbrayıl qəzasında da düzənlik hissədəki kəndlər azərbaycanlı kəndləri idi. Ermənilər bilirdilər ki, hücum etsələr, layiqli cəzalarını alacaqlar. Ona görə də onlar dağətəyi azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək onlara daha çox zərər yetirirdilər.

Maraqlıdır ki, ermənilər Qarabağ bölgəsinin digər qəzalarında vəhşiliklər törətdikləri bir zamanda Cəbrayıl qəzasının düzənlik hissəsindəki müsəlman əhalisi heç cür buna inanmaq istəmirdi.

1918-ci il dekabrın ilk günlərindən ermənilər qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı silahlı hücumla başladılar. Bununla əlaqədar Cəbrayıl qəza rəisi 1919-cu il fevralın 17-də Qarabağ general qubernatoru X.Sultanova yazırdı: “Qəzanın müsəlman əhalisi bu cür hadisələri təəssüf hissi ilə qarşılayaraq, heç bir fəal mübarizə yoluna keçməyərək yalnız özlərini və öz əmlaklarını erməni hücumlarından qorumaq üçün müdafiə mövqeyi tutmuş və ermənilərə qarşı heç bir qeyri-qanuni hərəkətə yol verməmişlər. Buna sübut da odur ki, bu müddət ərzində erməni kəndlərindən heç biri müsəlmanlar tərəfindən zərər görməmişdir”.²

1918-ci ilin dekabrı və 1919-cu ilin əvvəllərində ermənilər Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərindən Düdükçü, Aşıq Məlikli, Şıxlar, Mülkədarlı, Dələnlər, Ağcakənd, Dolanlar və

¹ Yenə orada.

² ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 5.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Axulluya hücum edərək bu kəndlərin hər birində eşidilməmiş vəhşiliklər törədir, günahsız uşaq, qadın və qocaları qətl edir, kəndləri qarət edərək yandırılır, ev əşyalarını və mal-qaranı daşyıb aparırdılar.¹

Qarabağ bölgəsində ermənilər tərəfindən ən böyük ziyan görən bölgələrdən biri də Şuşa şəhəri və Şuşa qəzasının müsəlmanlar yaşayan kəndləri olmuşdur.

Şuşa qəzası çox yerdə Zəngəzur qəzası ilə sərhəd olub, buradakı dağlıq və dağətəyi azərbaycanlı kəndləri bir-birindən aralı düşmüş və hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olunmuşdur. Bundan istifadə edən ermənilər həmin kəndlərə qarşı hər cür vəhşiliklər törətmişlər. 1917-ci ildə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra onsuz da kifayət qədər silah əldə etmiş ermənilər daha da sürətlə silahlanmağa başlayırlar. Şuşa-Qaryagin və Şuşa-Əsgəran yollarını nəzarət altında saxlayaraq, oraya gedibgələn azərbaycanlıları incidir, qarət edir, silahlarını əllərindən alaraq həmin yolları onların üzünə bağlayırdılar.

Qarabağ ermənilərinin aqressiv hərəkətləri cəllad Andranik Gorusa gəldikdən sonra daha da fəallaşır. Hər tərəfdən ermənilərin əhatəsində olan Şuşa şəhəri və ətraf kəndlər həqiqətən də ağır vəziyyətdə idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Mixaylov öz məruzəsində qeyd edirdi ki, Şuşa şəhəri və ətraf kəndlərin erməni əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımayıb və tanımaq da istəmirlər. Öz məruzəsində N.Mixaylov erməni psixologiyasını və yaramazlığını necədə dəqiq müəyyən edə bilmişdi. O, yazırdı: “Hər yerdə olduğu kimi, Şuşa qəzasında da ermənilər öz taktikalarına həmişə olduğu kimi yenə də sadıq qalmışlar. O yerdə ki, onlar çoxluq təşkil edirlər, orada onlar özgə xalqlara zülm etmək və güc işlətməkdə amansızdırlar. O yerdə ki, azlıq təşkil edirlər, həmin vaxt onlar kimə istəsəniz və necə istəsəniz qulluq etməyə həmişə hazırdırlar”.²

¹ Yenə orada, vər. 5-7.

² ARDA: f. 100, siy. 1, iş 791, vər. 94.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materiallarında ermənilərin Şuşa şəhəri və Şuşa qəzasının Qoqo, Tuğ, Atmazlı, Geştmazlı, Qazanlı və b. kəndlərində törətdikləri vəhşiliklər ətraflı təhlil olunur və göstərilir ki, təkcə Şuşa qəzasında dağıdılmış, yandırılmış, talan olunmuş azərbaycanlı kəndlərində öldürülənlərin sayı 100 nəfərdən çox idi.¹

Ermənilər öldürülənlər üzərində ağlagəlməz vəhşiliklər etmişdilər. Onlar adamları süngülərlə dəlik-deşik etmiş, başlarını kəmiş, kiçik yaşlı uşaqlar süngülərə taxılaraq vəhşiliklə öldürülmüş, qadınların döşü, kişilərin burnu, qulağı kəsilirdi. Ölüləri doğrayır, yandırır və hər cür təhqirlərə məruz qoyurdular. Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında bu işə Sokrat bəy Məlik-Şahnazarov, Şamir Avakov, Armenak Xaçaturov, Xosrov bəy, İşxan bəy və Tiqrən bəy İşxanov qardaşları, Baxış Avanesov və onlarla başqaları rəhbərlik edirdi.

Şuşa şəhəri və ətraf kəndlərin erməniləri iqamətgahı həmin şəhərdə olan Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının müvəqqəti general qubernatoru X.b.Sultanovun hakimiyyətini tanımadıqlarını bəyan edirdilər. Erməni və müsəlman hissəsinə bölünmüş Şuşada Erməni Milli Şurasının Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı ən barışmaz üzvü Arzumanovun vasitəsi ilə Ararat Respublikasından gizli tapşırıqlar, kömək, silah-sursat və s. alırdılar. Nəticədə 1919-cu il iyunun 4-də ermənilər tamamilə gözlənilmədən zabit Arzumanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan səngərlərinə hücum etdilər. Nəticədə 3 nəfər azərbaycanlı əsgər qətlə yetirildi.

Ertəsi gün ermənilərin bu cür həyasızlıqlarını görənlər Xəlfəli kənd icmasına mənsub müsəlmanlar Qeybalı erməni kəndinə hücum edərək, onu dağıdır və əhalisinin bir hissəsini qətlə yetirirlər. Ararat Respublikasında azərbaycanlılara qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədən ermənilər bundan azərbaycanlılara və Azərbaycan hökumətinə qarşı bütün dünyada təbliğat kampaniyası

¹ Yenə orada, vər. 95.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

üçün geniş surətdə istifadə etdilər. Bu məsələnin araşdırılması üçün Cümhuriyyət Parlamenti azərbaycanlı və erməni deputatlarından ibarət xüsusi müştərək komissiya təşkil etdi. Araşdırmanın nəticələri parlamentin bir neçə iclasında çox gərgin və ətraflı şəkildə müzakirə olundu.¹

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində 1919-cu il avqustun sonlarında Azərbaycan hökuməti ilə Qarabağ Erməni Milli Şurası arasında imzalanan deklarasiyaya görə Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətini tanıyır, Azərbaycan hökuməti isə onlara milli-mədəni muxtariyyət hüququ verdi.²

Azərbaycan hökumətinin bütün güzəştlərinə, məsələləri sülh yolu ilə həll etmək cəhdlərinə baxmayaraq, Qarabağ erməniləri öz məkrli niyyətlərindən heç cür əl çəkmək istəmirdilər. Onlar 1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı günü Dağlıq Qarabağ ərazisində yenidən silahlı qiyam qaldırdılar. Ermənilərin bu hərəkətləri həmin il aprelin 1-də keçirilən Azərbaycan Parlamentinin iclasında geniş müzakirə olundu.³ Qiyam yatırılsa da, Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalına qədər Qarabağ erməniləri heç cür Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq daşnak Ararat Respublikasına qatmaq iddiasından imtina etməmişdilər.

f) Zəngəzur qırğınları.

1918-ci ildən 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş Azərbaycan bölgələrindən

¹ ARDA, f. 895, siy. 1, iş 103, vər. 23-25.

² "Azərbaycan" qəzeti, 2 sentyabr 1919, № 185.

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998, II cild, s. 878-881.

biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Bu müddət ərzində erməni quldur dəstələrinin həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı güc işlətmək siyasəti bir an da olsun səngimirdi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin, müxtəlif nazirliklərin arxivlərində bu barədə çoxlu sənədlər qorunub saxlanılır.¹

Bu sənədlər arasında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.Mixaylovun məruzəsində² göstərilirdi ki, başqa qəzalara nisbətən bu qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti xüsusilə ağır olmuşdur. Çünki buradakı erməni kəndlərinin silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, Andranikin rəhbərliyi ilə yaxşı təşkil olunmuş xüsusi ordu hissələri də iştirak etmişdir. O, göstərirdi ki, 1-ci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri tamamilə, 2-ci polis sahəsinin müsəlman kəndlərinin əksər hissəsi, 3-cü, 4-cü və 5-ci polis sahələrinin müsəlman kəndləri isə qismən dağıdılmışdır. Kəndlərin çoxu yerlə yeksan edilmiş, hətta bəzilərinin yeri ermənilər tərəfindən tamamilə şumlanmışdı. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqınları Cəbrayıl qəzasına pənah gətirmişdi. Onun məlumatına görə 115 müsəlman kəndi ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmış, həmin kəndlərin müsəlman əhalisindən 10.068 nəfər öldürülmüş və ya şikəst edilmişdi.³ Burada dağıdılmış ayrı-ayrı kəndlər, habelə onların müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında ətraflı məlumat verilir. Çoxlu şahid ifadələrinə görə Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızda baş vermiş hadisələr bilavasitə Andranik Ozanyanın rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir. 1919-cu ilin əvvəllərində Adranikin silahlı quldur dəstələri Zəngəzurdan uzaqlaşdırıldıqdan sonra müsəlman kəndlərinin əhalisinin asudə nəfəs alması çox sürmür. Artıq 1919-cu ilin payız ayların-

¹ ARDA: f. 895, siy. 1, iş 1299; f. 970, siy. 1, iş 161; f. 1061, siy. 1, iş 49-65 və s.

² Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 5-6.

³ ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161, vər. 5-6.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

da Zəngəzurun müsəlman əhalisi Ararat Respublikası hökumətinin rəsmi nizami ordusu və yerli silahlı quldur dəstələri tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qaldı. Noyabr ayında ermənilər Zəngəzurun müsəlmanlar yaşayan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyatlara başladılar. Bu barədə arxivlərimizdə çoxlu sənədlər qorunub saxlanılır. Onların arasında Cümhuriyyət Parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovun, Hüseyn Axundzadənin, Məmməd Həsən Xocahanlının, Fərrux bəy Sarmasbəyovun, Abbas bəy Mirzəyevin, İsmayıl Muxtarovun və başqalarının vurduqları teleqramlarda erməni nizami ordularının vəhşilikləri barədə geniş məlumat verilir.¹ Sənədlər arasında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin və Dövlət Müdafiə Komitəsinin ermənilərin hücumlarına qarşı həyata keçirdiyi müdafiə tədbirləri, Cəbrayıl qəzası istiqamətində ermənilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün gördüyü işlər barədə də ətraflı məlumat verilir.² 1920-ci ilin aprelində XI Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğalı Cümhuriyyət hökumətinin bu sahədə gördüyü işləri yarımcıq qoydu və 1920-ci ilin dekabrında Sovet Rusiyasının göstərişi ilə heç bir qeyd-şərtsiz Zəngəzur Ermənistan SSR-ə bağışlandı.

***q) Andranik və Erməni Respublikası ordularının
Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında
vəhşilikləri.***

Bütün türk dünyasına, xüsusilə Türkiyə türklərinə və azərbaycanlılara qarşı qənim kəsilmiş, onlara qarşı tarixdə eşidilməmiş vəhşiliklər törətmiş Andranik Ozanyan əslən Türkiyə təbəəsi olmuşdur. O, ermənilərdən ibarət silahlı quldur dəstələri təşkil edərək uzun illər Türkiyədə dinc əhaliyə qarşı qırğınlar

¹ ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 8-12, 14-17, 20, 31-33, 35-37 və s.

² Yenə orada, f. 894, siy. 7, iş 21, vər. 13-14, 35, 53; iş 29a, vər. 5-15 və s.

törətmiş, Sasunda, Bitlisdə, Vanda və başqa bölgələrdə erməni kəndlilərinin törətdikləri qiyamların fəal təşkilatçılarından və iştirakçılarından biri olmuşdur.

Türkiyədən qovulan Andranik Avropanı dolaşaraq Birinci dünya müharibəsi zamanı Güney Qafqaza gəlmiş, 1915-1917-ci illərdə Rus ordusunun Şərqi Anadoluda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar zamanı işğal olunmuş ərazilərdə – Ərzurum, Bitlis, Muş və başqa yerlərdə ermənilərdən ibarət drujinası ilə şəhər və kəndləri dağıdır, mülki türk əhəlisinə qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirdi.

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabı və oktyabrda bolşevik çevrilişi nəticəsində yaranmış Sovet Rusiyası müharibədən çıxdıqdan sonra İrəvana gələn Andranik yeni yaranmış Ararat hökuməti ilə dil tapa bilmir. 1918-ci il iyunun əvvəllərində özünün 8 min əsgəri, 4 topu, 6 pulemyotu və başqa hərbi silah və sursatları ilə iyunun 20-də Naxçıvan hüduqlarına gəlmiş, Culfaya gedərək orada körpünü tutmuş və İrana keçmişdi.¹ Məqsədi isə İranda olan ingilis qoşunları ilə birləşmək idi. O, İranda Xoy şəhərini tutmuş, lakin Osmanlı ordusunun hücumu barədə məlumat alaraq, yenidən Naxçıvana çəkilməmişdir.²

1918-ci il iyunun 20-25-də ermənilər Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırmış, Culfa yaxınlığındakı Yaycı kəndini vəhşicəsinə dağıtmış, qorxudan özlərini Araz çayına atan çoxlu qadın və uşaq boğularaq həlak olmuşdur. Ordubadda 2 min türkü (azərbaycanlı) öldürmüşlər.³ Yaycıdan ermənilərin yaşadığı Çənnəb kəndinə gedən Andranik dağlarda məskən salaraq, vaxtaşırı azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək, onları soyub-talamış, əhəlisini qırmışdı.

Andranik Naxçıvanda qüvvələrini möhkəmlətdikdən sonra

¹ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı, 1998, s. 41.

² Yenə orada, s. 42

³ Yenə orada, s. 45.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

həmin il iyulun 14-də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbəri S.Şaumyana göndərdiyi teleqramında öz dəstələri ilə məskunlaşdığı Naxçıvan qəzasını Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan edir və ondan xahiş edir ki, onun bu məramı barədə Mərkəzi Rusiya hökumətində kimə lazımdırsa məlumat versin .

S.Şaumyan iyulun 20-də özünün Andranikə cavab teleqramında yazırdı: «Xalq rəhbəri Andranikə! Sizin teleqramı aldım. Tam mətnini Moskvaya – Mərkəzi hökumətə xəbər verdim. Öz tərəfimdən Sizin şəxsinizdə həqiqi xalq qəhrəmanını salamlayıram».¹ Həqiqətən də həmin il iyulun 24-də Andranikin teleqramı «İzvestiya» qəzetinin 155-ci sayında dərc olunmuşdur.

1918-ci ilin yayında Naxçıvandakı azərbaycanlı əhalini ermənilərdən mühafizə etmək və Naxçıvanın ermənilər tərəfindən tutulmasına yol verməmək məqsədilə Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Naxçıvan bölgəsinə türk qoşunları gəlir. Həmin il iyulun sonu, avqustun əvvəllərində Andranikin quldur dəstələri Əbrəqunus yaxınlığında və Naxçıvan stansiyası ətrafındakı döyüzlərdə türk qoşunlarına məğlub olaraq, Ordubad bölgəsinin Bist və Nəsirvaz kəndlərindən keçib Zəngəzura getmişlər.

Ermənilərin tarixən sahiblənmək arzusunda olduqları Azərbaycan ərazilərindən biri də Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz bölgəsi idi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan bu qəzaları 1918-ci ilin mayında Güney Qafqazda yaranmış Ararat Respublikası ilk gündən Dağlıq Qarabağla yanaşı, Azərbaycanın bu əzəli və əbədi torpaqlarını da öz əlinə keçirməyə çalışmışdır. Ermənilər öz niyyətlərini həyata keçirməkdə onlara havadarlıq edən ingilislərə daha çox bel bağlayırdılar. General Tomson ermənilərə bu əraziləri ələ keçirmək üçün siyasətlə hərəkət etməyi tövsiyə edirdi. Beləki o, 1919-cu il martın 28-də İrəvanda Ararat hökumətinin üzvləri ilə görüşərkən hələki erməni qaçqınları danışıqsız öz kəndlərinə buraxmaq üçün Şərur

¹ «Наше знамя» qəz. 26 iyul, 1918.

və Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı məcburi tədbirlər görülməsindən, Naxçıvanla iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi və onlarla birbaşa gediş-gəlişin təşkilinin zəruriliyindən bəhs olunurdu.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan və Şərur bölgəsində öz suveren hüquqlarının bərpa edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi təşəbbüsü ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif bəhanələrlə buna maneçilik törədilirdi. F.Xoyskinin bu barədəki məktubuna Britaniya qoşunları komandanlığı Baş qərargahının 1919-cu il 12 aprel tarixli cavabında bildirilirdi ki, adı çəkilən bölgələr Britaniya qubernatorunun idarəsindədir. Qaçqınların öz yerlərinə qayıtması işi Britaniya komandanlığının rəhbərliyi altında olacaq və milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həyata keçiriləcəkdir. Qaçqınlar tamamilə yerləşdirildikdən sonra Naxçıvan və s. rayonların idarəçiliyi d-r X.Sultanovun Qarabağ general qubernatoru vəzifəsini icra etdiyi eyni şərtlər əsasında Ararat hökumətinin nümayəndəliyinə veriləcəkdir.²

1919-cu il aprelin 15-dən başlayaraq Naxçıvan bölgəsinin müsəlman əhalisi arasında bu mahalın müvəqqəti olaraq Ararat Respublikasının idarəçiliyinə veriləcəyi barədə xəbərlər yayılmağa başlayır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinski 1919-cu il aprelin 20-də Bakıya göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, yayılan xəbərlərə görə ingilislərin Qars, Şərur və Naxçıvanın erməni idarəçiliyinə verilməsi barəsindəki şayiələrin doğru çıxacağı halda bir neçə milyon müsəlmanın yarım milyonluq ermənilərə tabe etdirilməsinə qarşı bütün islam aləmi, habelə Sülh konfransı qarşısında etirazlar etməyi təklif edir.³

AXC Xarici İşlər Nazirliyi həmin il aprelin 30-da Güney

¹ «Азербайджан» qəz., 9 aprel 1919.

² ARDA. f. 970, siy. 3, iş 4, vər. 13.

³ ARDA: f. 970, siy. 3, iş 151, vər. 16.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandanlığına göndərdiyi məktubda Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və s. bölgələrin Ararat hökumətinə verilməsi barədə məlumatlar bildirir. Məktubda həmin bölgələrin əhalisinin tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olması və onların Azərbaycanla bütöv bir vahid təşkil etdiyi göstərilir.¹

Bölgənin Ararat Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri ingilis generalı Devinin mayın 2-də Naxçıvana gəlməsi olmuşdu. Devi Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və nüfuzlu adamlarla görüşündə Naxçıvan və Şərur qəzalarının Ararat Respublikasında yerləşdiyinə görə onun hökumətinin tabeçiliyinə keçməli olduqlarını bildirir. Devinin özbaşına və zorakı hərəkətlərinə qarşı etirazlar və sülh konfransının qərarınadək ermənilərin bölgəyə rəhbərliyinə qəti rədd cavabı verilir.

Bütün bunlara baxmayaraq 1919-cu il mayın 3-də Naxçıvan bölgəsinin Ararat Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalanır.²

Şahtaxtıda olan ingilis general-qubernatorunun dəvəti ilə Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri və iki üzvü 1919-cu il mayın 14-də Naxçıvan stansiyasında general Devi və onunla birlikdə gəlmiş Ararat Respublikası hökumətinin baş naziri Q.Xatisov görüşürlər.³ Buradakı danışıqlardan və Devinin təklif etdiyi şərtlərin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən vədlər verdikdən sonra baş nazir mayın 15-də Şuranın üzvləri və əhali ilə görüşmək istədiyini bildirir.

Həmin gün o, əvvəlcə iclas zalında Şuranın üzvləri ilə, sonra isə açıq havada təxminən 4000 nəfərlik əhali ilə görüşür. O, burada əhalinin erməni hökumətinə etiraz edilməsi və Nax-

¹ Yenə orada, f. 2898, siy.1, iş 6, vər. 2.

² ARPIİSSA: f. 276, siy.9, iş 1, vər. 30-32.

³ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 33, vər. 16.

çıvanın Ararat Respublikasına tabe edilməsinin arzuolunmazlığı fikrinin şahidi oldu. Q.Xatisov bunun ingilislərin iradəsi olduğunu bildirdi.

Ağsaqqallar Q.Xatisova cavabda bildirdilər ki, Naxçıvan və Şərur müsəlmanlarına münasibətdə özbaşnalığa yol verildiyi barədə bütün dünyaya car çəkəcəklər, uşaqlarına, ata-babalarına qarşı edilmiş bu ədalətsizliklə barışmamaq, onun haqqında hər zaman danışmağı vəsiyyət edəcəklərini bildirərək, ona axıra qədər qulaq asmayaraq, nümayişkarənə surətdə dağıldılar. Vəziyyəti belə görə Q.Xatisov mülki qubernator Q.Verşamyanı Naxçıvanda qoyaraq elə həmin gün İrəvana qayıtdı¹.

M.Təkinski 1919-cu il mayın 29-da Cümhuriyyətin Xarici İşlər Naziri M.Y.Cəfərova İrəvandan göndərdiyi şifrəli teleqramında bildirdi ki, Şərur-Naxçıvan bölgəsi yalnız ingilislərin tələbi ilə ermənilərə tabe olmuşdur. Əhali, ümumiyyətlə, erməniləri boykot edir, onların rəhbərlik etdiyi inzibati idarəçiliklərdəki yerləri tutmaqdan imtina edirlər².

Naxçıvanda general Devi və Ararat hökumətinin sədri Q.Xatisovun verdiyi vədlərin heç birinə əməl olunmadı. Tezliklə bölgənin müxtəlif yerlərində ermənilərin törətdikləri qanunsuzluqlar və özbaşnalıqlar baş verdi. Heç bir əsas olmadan müsəlmanların evlərində axtarışlar aparılır, «köçüb getmiş ermənilərini» deyərək müsəlmanların külli miqdarda əmlakı müsadirə olunurdu. Bir sıra nüfuzlu şəxslər panislamist və pantürkist adı ilə həbs olundu. Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının hesablamalarına görə bəzən gün ərzində yalnız Naxçıvan şəhərində gündə 10-15 axtarış və həbs hadisələri baş verirdi³.

Ermənilərin qısa müddətli «idarəçiliyi» dövründə təkcə Naxçıvan şəhərində 330 axtarış aparılmış, 500-600 nəfər həbs

¹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 33, vər.16.

² Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 54, vər. 19.

³ «Азербайджан» qəz., 18 oktyabr 1919.

olunmuş, 100-150 nəfərə isə işgəncələr verilmişdi¹.

Naxçıvan və Şərur bölgələrində möhkəmlənmək üçün ermənilərin həyata keçirdiyi repressiya siyasəti bu bölgələrin əhalisini həyəcana gətirir, onlar Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə müraciət edərək kömək göstərməyi, bu barədə müttəfiqlər komandanlığına məlumat verməyi xahiş edirdilər.

1919-cu ilin mayında ingilislərin regiondan gedəcəyi barədə yayılan xəbərlər yay aylarında daha da reallaşdı. «Азербайджан» qəzeti ingilislərin avqustun 15-dək Qafqazda qalacaqları barədə etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatı oxucularına xəbər verirdi². Onların Azərbaycanı, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsini tərk edəcəkləri xəbəri azərbaycanlı əhalini narahat edirdi. Ermənilər isə yaranmış əlverişli məqamdan mümkün qədər yararlanmağa çalışırdılar. Lakin yerli əhali bölgədə daşnakların ağalığına birdəfəlik son qovmaq üçün bir sıra mühüm hazırlıq tədbirləri gördü. Bütün bu hazırlıq işləri bölgədəki erməni ağalığının son günlərində, yəni iyulun 19-25-də ciddi toqquşmalara səbəb oldu, sonda isə erməni hərbi hissələrinin bölgədən qovulması ilə nəticələndi. İrəvan-Culfa dəmir yolu xətti boyunca yeni döyüşlər baş verdi. Şahtaxtı stansiyasında erməni qarnizonunun silahlı dəstəsi məhv edildi. Noraşen stansiyasındakı döyüşlər daha gərgin və amansız olmuşdur. Naxçıvanlılar 42 pulemyot, 4 top və zirehli qatar, xeyli mərmir, güllə ələ keçirmişdilər. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu. Burada 5 zabit, 195 əsgər əsir alındı və 600 tüfəng qənimət kimi götürüldü.³

Naxçıvan və Şərur bölgələrindən geri atıldıqdan sonra Qəmərlidəki qüvvələrini yenidən qruplaşdıran ermənilər Vedi üzərinə hücumu keçdilər. Lakin burada da 4000 nəfər canlı qüvvə, çoxlu silah-sursat itirərək Şirazlı yolayrıcında müdafiə mövqeyi

¹ «Азербайджан» qəz., 18 oktyabr 1919.

² Yenə orada, 16 iyul 1919.

³ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 42.

tutdular¹.

Arxivlərimizdə mühafizə olunan sənədlərdən də görüldüyü kimi Naxçıvan bölgəsində, onunla həmsərhəd ərazilərdə ermənilərin idarəçiliyinə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış əhali böyük ruh yüksəkliyi və ümidlə yaşayırdı. Bu bölgələrin əhalisi əgər Azərbaycan əlini uzadarsa, ona birləşmək istədiyini, əks halda isə Türkiyədən bölgəni öz himayəsinə götürməyi xahiş edəcəyini, heç vaxt ermənilərin tabeçiliyinə keçməyəcəyini, bu mahalı ermənilərin hakimiyyəti altına sala biləcək bir qüvvənin olmadığını, bu halda vuruşaraq ölməyi üstün tutacaqlarını qətiyyətlə bildirdilər².

¹ ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80, vər. 42.

² Yenə orada, vər. 39-44.

III fəsil

ERMƏNİLƏRİN SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI HESABINA ÖZ ƏRAZİLƏRİNİ GENİŞLƏNDİRMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN HƏMİN ƏRAZİLƏRDƏN DEPORTASIYASI (1920-1990-cı illər)

a) Ermənistan sovetləşdikdən sonra ərazi məsələləri barədə erməni sovet rəhbərlərinin strategiyası.

1920-ci il aprelin 27-də Şimali Azərbaycan XI Ordu tərəfindən yenidən işğal edildikdən sonra burada sovet hakimiyyəti qurulmasına baxmayaraq, Azərbaycandan ayrı düşmüş Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə yenə də qeyri-müəyyən vəziyyət hökm sürürdü. Bu ərazilərə böyük iddiaları olan daşnak Ararat Respublikası bütün vasitələrdən istifadə edərək bu ərazi-

ləri öz əllərində saxlayırdı. 1920-ci ilin yayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan keçmiş Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqları uğrunda Sovet Rusiyası ilə daşnak Ararat Respublikası arasında hərbi əməliyyatlar getdiyi bir vaxtda onların arasında həm də siyasi və diplomatik danışıqlarda davam etdirilirdi. Bu danışıqlar da Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının ermənilərə verilməsi məsələsi də müzakirə olunurdu.

Bununla bağlı N.Nərimanov V.Leninə məktubunda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdı. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın isə istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir...”¹

Onu da qeyd edək ki, İ.Stalinin 1920-ci il noyabrın 9-da Bakıda Az. K(b)P MK və Bakı Komitəsinin birləşmiş plenumundakı çıxışında bu məsələyə münasibəti çox şeylərdən xəbər verirdi. O, öz çıxışında deyir: “əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olduğunu bilmək istəyirsinizsə, onları ermənilərin indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra isə vermək olar”. Azərbaycana münasibətdə isə deyir: “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərlərindən müstəqilliyi ola bilməz”.²

Bu, İ.Stalinin deyil, V.Lenin başda olmaqla, bolşeviklər partiyasının Azərbaycana qarşı tutduğu mövqe idi. Bu siyasətin bariz ifadəsi kimi 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğu günün səhəri – noyabrın 30-da Azərbaycan K(b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosunun bu münasibətlə keçirdiyi birgə iclasında qəbul edilmiş qərarda deyilirdi: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyil”. Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir. Qarabağın dağlıq hissəsinə isə öz müqəddəratını təyin etmək

¹ARPIİSSA: f. 609, siy. 1, iş 71, vər. 1.

²Yenə orada, f. 1, siy. 1, 24, vər. 17.

hüququ verilir. Bu qərarın elanı N.Nərimanova tapşırılır.¹

Dekabrın 1-də Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə Bakı Sovetində keçirilən təntənəli iclasda N.Nərimanov tərəfindən həmin qərar elan edildikdən sonra S.Orconikidze bu bəyanatı: “Bəşəriyyət tarixində analoqu olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” adlandırır.²

S.Orconikidze dekabrın 2-də Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanı “Bağışlanması” barədə məlumatı V.Lenin və İ.Stalinə çatdırır. Həmin gün Rusiya Federasiyası ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanmış müqavilədə Sovet Rusiyası həmin ərazilərin Ermənistanın əraziləri olduğunu “mübahisəsiz tanıyır”. Dekabrın 30-da isə İ.Stalin “əzab və müsibətlər çəkmiş” erməni xalqına göndərdiyi təbrik teleqramında Sovet Azərbaycanı **“mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzurun, Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir”**.³ Bütün bu təkzibolunmaz faktlar təsdiq edir ki, bu məsələlər Moskvada həm de-fakto, həm də de-yure həll olunmuşdu.

Yalnız Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli etirazı və Türkiyənin bu məsələdə tutduğu qətiyyətli mövqe ermənilərin Naxçıvana yiyələnmək arzularını gözlərində qoyur, sonralar onlar buna bir neçə dəfə cəhd etsələr də, arzularına çatı bilmirlər.

b) Yuxarı Qarabağa münasibət məsələləri.

Əlbəttə, belə bir əlverişli imkan əldə etmiş ermənilər bütün vasitələrdən istifadə edərək əsrlərlə arzusunda olduqları Dağlıq Qarabağı imkan var ikən tez bir zamanda ələ keçirməyə

¹ Yenə orada, f. 1, siy. 74, iş 124, vər. 58-59.

² Орджоникидзе К.Г. Статьи и речи. Т. I. М., 1956, с. 139-140.

³ Stalin İ. Əsərləri. 4 cild, s. 456.

çalışırlar. Görünür, ermənilər tam əmin idilər ki, Dağlıq Qarabağ da Zəngəzur kimi tez bir zamanda Ermənistan SSR-ə birləşdiriləcək. Ona görə də, 1921-ci ilin iyununda Ermənistan SSR Xalq Komissarlar Soveti A.Mravyanı Ermənistan SSR-in nümayəndəsi kimi Dağlıq Qarabağa müvəkkil təyin edir. Bu məsələ Azərbaycanda böyük narazılıq doğurur. Həmin il iyulun 4-də RK(b) MK-ın üzvü İ.Stalinin iştirakı ilə keçirilmiş RK(b)P Qafqaz Bürosunun axşam iclasında Dağlıq Qarabağ ilə əlaqədar məsələyə baxılır. Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR tərkibində saxlamaq, yaxud Ermənistan SSR-ə vermək məsələsi uzun müzakirədən sonra səsə qoyulur. Bu iclasda Azərbaycandan N.Nərimanov və S.Kirov iştirak edirdi. Məsələ səsə qoyulduqda 3 nəfər Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində qalması, 4 nəfər isə Ermənistan SSR-ə verilməsi lehinə səs verirlər. Onun Ermənistan SSR-ə verilməsi lehinə Azərbaycanın şəriksiz sahibi S.Kirov da səs verir.¹ Bu məsələnin Dağlıq Qarabağın həm azərbaycanlı, həm də erməni əhalisi arasında rəy sorğusu keçirməyin lehinə 2 nəfər, əleyhinə isə 5 nəfər (o cümlədən də S.Kirov) səs verirlər. Beləliklə Qafqaz bürosunun iyunun 4-də keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsi və bu məqsəd üçün rəy sorğusunun yalnız erməni əhalisi arasında keçirilməsi haqqında qərar qəbul olunur.²

Belə olduqda N.Nərimanov Qarabağın Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyətini, Azərbaycanın əzəli torpaqları olduğunu nəzərə alaraq həmin məsələnin sonuncu həllini RK(b)P MK-nın müzakirəsinə təqdim etmək barədə məsələ qaldırır və büro son qərarın qəbulunun RK(b)P MK-na təqdim etmək barədə qərar qəbul olunur.

Lakin hər hansı səbəbdənsə ertəsi gün – iyulun 5-də S.Orconikidze və A.Nazaretyan Qarabağ barəsində keçən gün

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы). Баку, 1990, с. 90-91.

² Yenə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

baxılmış məsələyə yenidən baxılmasını təklif edirlər. Məsələnin ətraflı müzakirəsindən sonra aşağıdakı məzmununda yeni qərar qəbul edilir: “Müsəlmanlar (azərbaycanlılar – A.P.) və ermənilər arasında milli sülhün vacibliyi mövqeyindən çıxış edərək, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini, onun bütün sahələrdə Azərbaycanla daimi əlaqəsini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR hüdudlarında saxlayaraq, ona muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri mərkəz olmaqla, geniş Vilayət Muxtariyyəti hüququ verilsin”.¹ Bu qərarın lehinə 4 nəfər səs verir, 3 nəfər bitərəf qalır.

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi məsələsi həm Güney Qafqazın və həm də Azərbaycan SSR-in partiya və Sovet hakimiyyəti orqanlarında uzun müddət gündəmdə qalmışdır. Belə ki, 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağın erməni hissəsinə Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, Xankəndi mərkəz olmaqla, muxtar vilayət yaratmaq barədə “Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayətin yaradılması haqqında” Azərbaycan MİK dekret verdikdən² sonra da bu məsələ uzun müddət müzakirə mövzusu olaraq qaldı. Bu məsələlər barədə çoxlu arxiv sənəd və materialları qorunub saxlanılır.

Nəticədə Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Yuxarı Qarabağda muxtariyyət adı altında yeni bir erməni qurumu meydana gəldi. “Böyük Ermənistan” yaratmaq azarına tutulmuş ermənilər Azərbaycan hökumətinin DQMV üçün lazım olan bütün məsələlərdə güzəştə getməsinə baxmayaraq, yenə də razı qalmadılar. Ermənistanla birləşmək ideyasını daim diqqətdə saxlayır və gizli şəkildə öz təbliğatlarını davam etdirirdilər. Təsadüfi deyil ki, zaman-zaman ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-lə birləşdirilməsi məsələsini qaldırır, onu yaddan çıxmağa qoymurdular.

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы), s. 92.

² ARDA: f. 379, siy. 3, iş 73, vər. 135.

Ataxan Paşayev

c) Sovet Ermənistanının Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və azərbaycanlıların öz ərazilərindən müxtəlif bəhanələrlə deportasiya edilməsi.

1918-1920-ci illərdə “Daşnaksütyun” partiyasının indiki Ermənistanda hakimiyyəti dövründə erməni silahlı qüvvələri və quldur dəstələri tərəfindən bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində o zamankı Ararat Respublikası ərazisində 1.000-ə yaxın azərbaycanlı kəndi viran qoyulmuş, orada yaşayan 570 min nəfər azərbaycanlıdan 1920-ci ilin noyabrına qədər yalnız 12 min nəfər qalmışdı.¹ Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1921-1922-ci illərdə 100 mindən yuxarı azərbaycanlı öz ata-baba yurduna qayıda bilmişdi.²

Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzuru ələ keçirən, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verilməyə nail olan ermənilərin bolşevik rəhbərliyi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək planlarından yenə də əl çəkməmişdi.

Ümumiyyətlə, 70 illik sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan SSR bir tərəfdən Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini qarış-qarış genişləndirmiş, digər tərəfdən isə bütün vasitələrdən istifadə edərək tutduğu həmin ərazilərdən azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından sıxışdırıb çıxarmaqla yalnız ermənilərdən ibarət “Türksüz Ermənistan!” yaratmaq siyasətinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsində Mərkəzlə yanaşı rəhbərlikdə əksəriyyətin erməni və gürcülərdən ibarət olduğu Zaqafqaziya Federasiyasının da xüsusi rolu olmuşdu. Məhz Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verən Zakfederasiya gələcəkdə bu torpaqların Ermənistana birləşdirilməsi yolunda

¹ Deportasiya (N.Tusi adına ADPU-də azərbaycanlıların deportasiyasına həsr olunmuş konfransın materialları). Bakı, 1998, s. 25.

² Yenə orada.

hərəkətləri üçün ermənilərə geniş imkanlar yaratmışdı.

1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi öz iclasında qəbul etdiyi qərarla Cəbrayıl qəzasının üç kəndi – Nüvədi, Ernəzur və Tuğut, Naxçıvan MSSR-də isə 657 kv. km. ərazisi olan 9 kəndi öz torpaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə verir.¹ 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvəz və Astazur kəndləri də Ermənistan SSR-ə verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılaraq Naxçıvan MSSR ilə Azərbaycan arasında 45 km-lik bir məsafə yaradılmışdı.

Bu illər ərzində ermənilər həmişə rəsmən sübut etməyə çalışmışlar ki, Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara münasibət həmişə yaxşı olmuşdu, lakin azərbaycanlılar özləri orada yaşamaq istəmirlər. Əslində isə bu gün də Azərbaycanda yaşayan, hələ 1988-ci il hadisələrindən çox-çox əvvəllərdə Ermənistanı tərk edərək Azərbaycana pənah gətirmiş minlərlə azərbaycanlı var ki, onlar üçün ermənilər tərəfindən yaradılmış dözülməz şərait nəticəsində öz doğma yurd-yuvalarını tərk etdiklərinin canlı şahididirlər. Azərbaycanda ali təhsil alaraq Ermənistana qayıdıqdan sonra onlara iş verilmir, onları orta təhsilli deyil hətta ibtidai təhsilli erməninin rəhbərliyi altında işləməyə məcbur edirdilər. Bu ermənilər isə onları incidir, təhqir edir, elə dözülməz şərait yaradırdılar ki, onlar öz ərizələri ilə işdən çıxaraq Ermənistan SSR-i tərk etsinlər. Lakin ermənilər özlərinə xas olan həyasızlıqla bu faktları inkar edirlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivində tam gizli qrif ilə mühafizə olunan bir iş² Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-də hökumət idarələrinin və mənfur xislətli erməni əhalisinin müxtəlif yollarla burada yaşayan azərbaycanlıların başına açdıqları oyunlar, onların qəsdən və bilərəkdən sıxışdırılması, son nəticədə isə həmin insanların məcburiyyət qarşısında Ermənistanı tərk

¹ ARDA: f. 379, siy. 3, iş 2035, vər. 2.

²: ARPIİSSA f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 22-25, 47-50.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

etməsi məsələlərindən bəhs edir. Bu sənəd Zaqafqaziya Federasiyası Xalq Komissarları Soveti yanında Dövlət Siyasi İdarəsinin üç Güney Qafqaz respublikasında – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda siyasi vəziyyət haqqındakı xülasələrdən bir nüsxəsidir. 1929-cu il yanvarın 1-nə olan məlumatlar barədə həmin il yanvarın 30-da Ə.H.Qarayev və L.Mirzoyanın adına göndərilmiş xülasədir. Bu sənəddə Zaqafqaziya Federasiyasına daxil olan üç respublikadakı digər məsələlərlə yanaşı, Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunan ayrı-seçkilik siyasəti və dözülməz münasibətlər barədə də ətraflı məlumat verilir.

Xülasədə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar arasında köçmək əhval-ruhiyyəsinin böyük olduğu bildirilirdi. Lori-Pəmbək qəzasının Ağbaba dairəsində köçmək əhval-ruhiyyəsi haqqında yeni məlumatların, Leninakan, Yeni Bəyazid və Eçmiadzin qəzalarında da eyni əhval-ruhiyyənin artması, bununla əlaqədar köçmək əhval-ruhiyyəsinə səbəb olan, onu şərtləndirən səbəblərin açıqlanması üçün yeni faktların üzə çıxmasıdır. Köçmək üçün şərait yaradan səbəblər təhlil edilərkən əsas iki amilə diqqət cəlb olunurdu. Bir tərəfdən adamların köçüb getməyə həvəsi, digər tərəfdən isə köçmək üçün başlıca səbəblər.¹

Xülasədə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçməsinə şərtləndirən başlıca amillər bir rayonun – Basarkeçər dairəsinin timsalında bariz şəkildə izah olunurdu. Göstərilirdi ki, azərbaycanlıların köçməsinə şərtləndirən əsas amillər məktəb, səhiyyə məsələləri, kənd təsərrüfatında işlədilən vasitələr, onların təminatının yox dərəcədə olmasıdır. Digər tərəfdən isə köçmənin səbəbi kimi azərbaycanlılara qarşı Ermənistan SSR hakimiyyət orqanları rəhbərliyinin qeyri-səmimi münasibəti və onlara qarşı aparılan daşnak təbliğatında görürdülər.

Xülasədə göstərilirdi ki, Yeni Bəyazid qəzasının

¹ ARPİİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 23.

Basarkeçər dairəsindəki 15 min müsəlman əhalisinin yaşadığı 32 kənddə cəmi birpilləli 16 məktəb və iki qiraətxana var. Bütün məktəblər ən zəruri avadanlıqdan belə məhrumdurlar. Bir ədəd də olsun yeni məktəb binası yoxdur. Demək olar ki, bütün məktəblərdə pəncərələrin şüşələri yoxdur, divarlar çat-çatdı. Pedaqoji heyətin ictimai-siyasi və pedaqoji hazırlıq səviyyəsi olduqca aşağıdır.¹

Göstərilirdi ki, bütün Basarkeçər dairəsində cəmi 13 çarpayılıq bir xəstəxana və bir ambulatoriya var. Ambulatoriya çox vaxt bağlı olur, qışda isə kəndlərə yollar kəsildiyindən kəndlilər ambulatoriyaya ümumiyyətlə gələ bilmirlər.²

Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə bircə dənə də olsun taxıl biçən, sovuran və toxumsəpən maşın yoxdur. Bu kəndlərin aldıkları traktor və kotanlar isə heç nəyə yaramır.³

Azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı dairələrin partiya komitələrində azərbaycanlı təlimatçılar çatışmır. İrəvan qəzası Razdan dairəsində milliyyətə erməni olub, Azərbaycan dilini zəif bilən təlimatçı azərbaycanlılarla olduqca kobud rəftar edir. Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər dairəsində də vəziyyət bundan yaxşı deyil.⁴

Azərbaycanlıları yaşadıkları ərazilərdən qovmaq üçün həmin ərazilərə erməni qaçqınları yerləşdirilərək, onların vasitəsi ilə azərbaycanlılar sıxışdırılırdı.

Xülasədə göstərilirdi ki, hakimiyyət orqanları Yeni Bəyazid dairəsinə bir dəstə erməni qaçqınlarını gətirərək, azərbaycanlı əhalinin iradəsinin əksinə olaraq, onlar azərbaycanlıların evlərində yerləşdirilmişlər. Azərbaycanlılara söz vermişdilər ki, iki aydan sonra ermənilər yeni evlərə köçürüləcəklər. Bu vəziyyət hər iki tərəf üçün əsl məşəqqət idi.

¹ ARPİİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 23.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Erməni qaçqınları, demək olar ki, hər yerdə əvəzsiz olaraq azərbaycanlıların özləri üçün tədarük etdikləri qış yanacaqlarından istifadə edirdilər. Elə hallar da olmuşdur ki, boş yeri olmayan azərbaycanlıları məcbur etmişlər ki, “bir təhər sıxlaşsınlar” və öz evlərində erməni qaçqınlarına yer versinlər. Məsələn, Böyük Məzrə kəndində azərbaycanlıların onsuz da yaşayış üçün darısqal olan evlərinə əlavə iki qaçqın erməni ailəsi də yerləşdirilmişdir. Nəticədə azərbaycanlı ailəsi məcbur olmuşdur ki, qonşudan ayı 18 manata ev kirayə edib orada qaçqın erməni ailəsini yerləşdirsin. Başqa bir azərbaycanlı ailəsi isə məcbur olaraq hökumət dairələrinə müraciət etmişdir ki, ona tikinti materialları versinlər ki, o, öz gücü və vəsaiti hesabına qaçqın erməni ailəsi üçün ev tiksin və bununla da evinə yerləşdirilmiş erməni ailəsindən canını qurtarsın.¹

Xülasədə göstərilirdi ki, vergi siyasətində də hakimiyyət orqanları bilərəkdən azərbaycanlı ailələrinə qarşı dözülməz şərait yaratmışdı. Məsələn, Vorontsovski dairəsinin azərbaycanlılar yaşayan onlarla kəndində vergilərin məbləği bilərəkdən artırılmış, İrmozlo kəndindəki 85 təsərrüfatdan 25 faizinin üzərinə xüsusilə yüksək faizlə vergi qoyulmuşdur. Xülasədə göstərilirdi ki, Ermənistanda bu cür vəziyyətə azərbaycanlılar yaşayan digər kəndlərdə də rast gəlinir.²

Xülasədə yerli hakimiyyət orqanları rəhbərlərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı kobud rəftar etdikləri də qeyd olunurdu. Yeni Bəyazid qəzasının Yuxarı Zağalı kəndinə gələn qəza icraiyyə komitəsinin sədri və qəza prokuroruna müraciət edən azərbaycanlılar onlara Azərbaycana köçməyə icazə verməyi xahiş edərkən icraiyyə komitəsinin sədri: “Di köç get də öz yerinə” Dissertasiyanın elmi yeniliyə cavab vermişdir, lakin o, səhv buraxdığını başa düşüb sonradan demişdir: “Yox burada gəbərəcəksən, amma köçməyi görməyəcəksən”. Bu

¹ ARPİİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 24.

² Yenə orada.

vəziyyəti görən kəndli qəza prokuroruna müraciət edərək prokuror onu eşitmək belə istəməyərək: “Mən sizin prokuror deyiləm. Sizin prokuror Azərbaycandır”¹ – demişdi.

Xülasədə göstərilirdi ki, Ermənistan SSR-də azərbaycanlılar üçün yaradılmış bu cür qeyri-sağlam mühitdə Leninkan qəzasının Ağbabalı dairəsində, Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər dairəsində, bütün Lori-Pəmbək qəzasında, İrəvan və Eçmiadzin qəzalarının ayrı-ayrı dairələrində köçmək əhval-ruhiyyəsi azərbaycanlı kəndlilərinin bütün təbəqələrini bürümüşdü. Orada qeyd olunurdu ki, azərbaycanlı kəndləri arasında köçmək əhval-ruhiyyəsinin yaranmasında həmin kəndlərdəki daşnak emissarları və şovinist əhval-ruhiyyəli erməni ünsürlərinin təbliğatı da az rol oynamır. İrəvan qəzasının Qara Dəvəli kəndində iki nəfər daşnak tanış azərbaycanlıları inandırmağa çalışırdı ki, nə qədər gec deyil, Ermənistandan köçüb getsinlər, “yoxsa tezliklə ölkə daşnaklar tərəfindən zəbt olunacaq və bütün azərbaycanlılar qılıncdan keçiriləcək”.²

Xülasənin həmin bölməsinə yekunda qeyd olunurdu ki, “Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı yaradılmış bu cür dözülməz şərait azərbaycanlı kəndlilər arasında real köçmək əhval-ruhiyyəsi yaradır”.³

Zaqafqaziya Federasiyası hökuməti yanında Dövlət Siyasi İdarəsində belə xülasələrdən çox hazırlanmışdır. Təəssüflər olsun ki, onlardan biri təsadüfən qalaraq, bizim əlimizə düşmüşdü. Əgər onların hamısı qorunub saxlansaydı, orada Sovet hakimiyyəti illərində ermənilərin Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların başına açdıqları daha dəhşətli müsibətlər barəsində daha çox məlumatlar əldə edərdik. Amma görəsən öz xeyirlərinə olmayan faktları inkar etməkdə məharətli ermənilər görəsən Zaqafqaziya Federasiyası hökuməti yanında Dövlət

¹ ARPİİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23, vər. 24.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, vər. 25.

Siyasi İdarəsinin bu cür təkzibolunmaz məlumatlarını necə inkar edəcəklər?

***ç) İkinci dünya müharibəsindən sonra ermənilərin
ərazi iddialarının daha da gücləndirilməsi.***

Ermənilərin ərazi iddiaları müharibədən sonra yenidən şiddətlənir. 1943-cü ildə üç dövlət başçılarının Tehran konfransı zamanı, erməni diasporu həmişə olduğu kimi yaranmış fürsətdən məharətlə istifadə edir. Onlar İ.Stalindən İranda yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsinə razılıq ala bilirlər. Məkrli ermənilərə də elə bu lazım idi. 1945-ci ilin aprelinde bütün dünya ermənilərinin ali patriarx-katolikosunun müavini Georq Georokıyan ərizə ilə İ.Stalinə müraciət edərək dünya ermənilərinin müqəddəs dini mərkəzi olan Eçmiadzin monastırının fəaliyyətinin bərpasına icazə verilməsi və bununla bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün razılıq istəyir. Onun məktubu üzərində İ.Stalin öz dəst-xətti ilə aprelin 19-da belə bir dərkənar qoyur: “Razıyam. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalin”.¹ İ.Stalinin bu səxavətindən ruhlanan Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov 1945-ci ilin noyabrında heç bir əsaslı səbəb göstərmədən İ.Stalinə məktubla müraciət edərək, Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-ə birləşdirməyi xahiş edir.² Həmin məktub cavab üçün Azərbaycan rəhbərliyinə göndərilir. Dağlıq Qarabağın tarixi və əzəli Azərbaycan torpaqları olması haqqında ətraflı və əsaslandırılmış məlumat verən M.C.Bağirov³ öz məktubunun sonunda bildirirdi ki, Şuşa rayonu istisna olmaqla, Azərbaycan

¹ “Отечественные Архивы” jur. 1995, № 3, s. 64-66.

² ARPİİSSA: f. 1, siy. 169, iş 249, vər. 7.

³ Yenə orada, vər. 8-12.

həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın. Beləliklə də bu məsələyə son qoyulur və ermənilərin xahişi nəticəsiz qalır.

Mayaları yalan, hiylə və məkrle yoğurulmuş ermənilər öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün daha sərfəli yol tapdılar. Dağlıq Qarabağ məsələsini arxa plana keçirərək, xaricdən “vətənlərinə” qayıdan erməniləri qəbul etmək və yerləşdirmək işini ön plana keçirdilər. Guya xaricdən vətənlərinə qayıdan erməniləri yerləşdirmək üçün Ermənistan SSR-də torpaq azlığıdır. Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının pambıq əkilən rayonlarında isə işçi qüvvəsi çatışmır. Ermənistandakı azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi bütün bu problemləri asanlıqla həll edir. Əlbəttə, İ.Stalin rejimi zamanı bu cür arqumentlərlə əsaslandırılmış təklifin qarşısında etiraz etmək çətin idi. Görünür ki, digər tərəfdən ermənilər M.C.Bağirovu da bu tədbirin Azərbaycan üçün də xeyirli olacağına inandıra bilmişlər. Yoxsa M.C.Bağirov həmin məsələ ilə bu cür asanlıqla razılığa bilməzdi. Respublika Dövlət Siyasi Partiyalar Arxivində bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan və Ermənistan K(b)P mərkəzi komitələrinin birinci katibləri M.C.Bağirov və Q.Harutyunovun 1947-ci il dekabr ayında birgə imzaladıqları və İ.Stalinə ünvanlanmış məktubun surəti qorunub saxlanılır.¹ Göstərilən məktubda azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi təklifinin səbəbləri əsaslandırılaraq, bununla bağlı əməli təkliflər də irəli sürülür. Ermənistan SSR-dəki azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in pambıq əkilən rayonlarına köçürülsün, onların yerinə isə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilsin.

¹ARPiİSSA: siy. 222, iş 48, vər. 1-2.

***d) 1948 – 1953-cü illərdə azərbaycanlıların
Ermənistan SSR-dən deportasiyası.***

Bu müraciətə cavab olaraq 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Soveti İ.Stalinin imzası ilə qərar qəbul edir.¹ Bu qərar Azərbaycan və azərbaycanlılara qarşı arxadan vurulan zərbə, açıq deportasiya siyasəti idi. Heç bir girişsiz, izahsız, yalnız birdən-birə onun qərar hissəsindən başlayan bu sənəd, məzmunundan da göründüyü kimi çox tələsik hazırlanmışdır. 1948-ci il martın 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Özü də köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarla daha ətraflı şərh olunurdu.²

SSRİ Nazirlər Soveti özünün 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “kəndçülük prinsipləri əsasında” “Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.³ Hər iki qərarla köçürülmənin şərtləri, bu işdə iştirak edəcək təşkilatların vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirilmişdi.

Bu qərarın belə təcili hazırlanmasının mahiyyətini onun axırıncı – 11-ci maddəsi açıqlayır. Burada oxuyuruq: “Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini

¹ Əslə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. II Kitab, vər. 206-211.

² Yenə orada, XII kitab, vər. 142-145.

³ Yenə orada, vər. 206.

xaricdən Ermənistan SSR-ə gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər”.¹

1948-ci il martın 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin İ.Stalinin imzası ilə “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qəbul etdiyi ikinci qərarla göstərilirdi ki, o, “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir”.² 1948-ci il 10 mart tarixli qərarla artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən ətraflı bəhs olunurdu. Burada qeyd edilirdi ki, Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçən kolxozçular özləri ilə əsas istehsal vasitələrini, kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu qüvvələrini, bütün növdən olan ev heyvanlarını və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələrini və başqa əşyaları da apara bilirlər.

Qərarla Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR nazirlər sovetlərinə tapşırılırdı ki, bir ay müddətində Ermənistanda Kür-Araz ovalığına köçürüləcək kolxozlar, kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistanda qoyduğu köçürülə bilməyən əmlakın ödənilməsi qaydaları müəyyənləşdirilsin. Bu respublikaların nazirlər sovetlərinə köçürülən əhaliyə öz əmlaklarını satmaqda kömək etmək tapşırılırdı.

Qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürülən kolxoz təsərrüfatları və əhalinin yerləşdirilməsi şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinə çevrilməsi məqsədəuyğun hesab edilirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də xüsusi qərarlar qəbul

¹ Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. XII Kitab, vər. 211.

² Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. XII Kitab, vər. 142-145.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

edir.¹

1948-ci 2 fevral tarixli gizli qərarla həmin il Ermənistan SSR-dən köçürüləcək 10 min nəfər əhalini 1948-ci ildə qəbul etmək və yerləşdirmək məsələlərindən şərh edilirdi.

Həmin qərarla Dövlət Plan Komitəsinə, ayrı-ayrı nazirlik və respublika təşkilatlarına, rayon icraiyyə komitələrinə köçürülmə ilə əlaqədar xüsusi tədbirlər planı işləyib hazırlayaraq, baxılmaq üçün Nazirlər Sovetinə təqdim etmək tapşırılırdı.²

1948-ci il martın 19-da Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosunda da SSRİ Nazirlər Sovetinin yuxarıda göstərilən qərarlarından irəli gələn vəzifələr geniş müzakirə edərək,³ onun yerinə yetirilməsi üçün 10 gün müddətində köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planını hazırlayaraq, təsdiq üçün Nazirlər Sovetinə və Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi H.Həsənova isə Ermənistan SSR-dən köçürüləcək azərbaycanlı əhali və onları Azərbaycan SSR-də qəbul edəcək kolxozlar və rayonların əhalisi arasında siyasi-tərbiyə və izahat işləri aparmaq üçün tədbirlər planını on gün müddətində hazırlayaraq, mərkəzi komitənin bürosuna təqdim etməyi tapşırır.⁴ Habelə büro Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsinin vaxtı və qaydalarını Ermənistan SSR rəhbərləri ilə razılaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin və Mərkəzi Komitənin katibi H.Seyidovun Ermənistan SSR-ə ezamiyyəsinə də qərara alır.⁵

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 14 aprel tarixli qərarında isə SSRİ Nazirlər Sovetinin yuxarıda göstərilən qərarlarından irəli gələn vəzifələr geniş izah edilir, bunların yerinə yetirilməsi üçün respublikanın ayrı-ayrı təşkilatları

¹ ARDA: f. 411, siy. 33, iş 112, vər. 55-57 və siy. 9, iş 734, vər. 203-207.

² ARDA: f. 411, siy. 33, iş 112, vər. 57.

³ ARPİİSSA: f. 1, siy. 33, iş 24, vər. 93-94, 99.

⁴ Yenə orada, vər. 93-94.

⁵ Yenə orada, vər. 101.

qarşısında duran vəzifələr dəqiqləşdirilir.¹

Nazirlər Soveti bu qərarla 100 min azərbaycanlı əhalini Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi işini növbəti üç il üçün Azərbaycan SSR-in ən vacib xalq-təsərrüfatı vəzifəsi elan edir. Bu iş tək-cə Köçürmə İdarəsinin deyil, eləcə-də bütün nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisələrin, şəhər və rayon icraiyyə komitələri rəhbərlərinin bir nömrəli vəzifəsi hesab olunur.

Azərbaycan K(b)P MK isə 1948-ci il aprelin 13-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi izahat işləri haqqında” xüsusi qərar qəbul edir.²

Xalqımız üçün ən ağır taleyüklü bu məsələ haqqında MK-nın qərarında deyilirdi: “... **Azərbaycan K(b)P MK-nın xahişi ilə qəbul edilmiş**”, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı “çox böyük siyasi əhəmiyyətə malik olan sənəddir və Azərbaycan SSR-in və Azərbaycan xalqının gələcək mədəni-iqtisadi inkişafı və yüksəlişinə partiya, hökumət və şəxsən Stalin yoldaşın göstərdiyi qayğının əyani təzahürüdür”.³

Azərbaycan K(b)P MK-nın qəbul etdiyi bu qərarla SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərilən qərarının “siyasi əhəmiyyətini izah etmək məqsədilə” Respublikanın partiya, sovet və ictimai təşkilatları qarşısında duran vəzifələr maddə-maddə sadalanır, nəzərdə tutulmuş güzəştlərin izahına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə “rəhbər partiya, Sovet işçilərinin, ən yaxşı mühazirəçi və təbliğatçıların kütləvi-izahat işləri aparmaq üçün” Ermənistan SSR-ə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.⁴ Bu qərarla təşviqat kampaniyasında ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin iştirakında

¹ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 77, vər. 19-21.

² ARDA: f. 411, siy. 28, iş 77, vər. 19.

³ ARPİİSSA: f. 1, siy. 33, iş 27, vər. 19.

⁴ Yənə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

xüsusi diqqət verilirdi.¹

Köçürülmə işinin təşkilinə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürüləcəyi rayonların siyahılarının tərtibi işindən başlanılmışdır. Bu məqsəd üçün 1948-ci ilin yanvarında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K(b)P MK-nın nümayəndələri Ermənistan SSR-ə ezam olunurlar. Onların qarşısında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə birgə köçürmə ilə əlaqədar vahid tədbirlər planı işləyib hazırlamaq, eyni zamanda Ermənistandan köçürüləcək azərbaycanlılar arasında köçürmənin şərtləri, ediləcək güzəştlər haqqında da ətraflı izahat işləri aparmaq vəzifəsi qoyulurdu.²

Azərbaycan K(b)P MK bürosunun qərarı ilə 1948-ci ilin martında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi H.Seyidov Ermənistana göndərildilər.³ Onlar Ermənistan SSR rəhbərləri ilə birlikdə azərbaycanlılar yaşayan rayonları gəzərək, kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri aparırdılar. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarında həmin ildə Ermənistan SSR-in İrəvan şəhərindən, habelə Basarkeçər, Vedi, Artaşat, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlarından Azərbaycana 2.757 təsərrüfatın (12.171 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırıldı. Onlardan 6.215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, qalan 5.962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu.⁴

1948-ci il iyulun 9-da respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.M.Molotova məktubunda Kür-Araz ovalığında 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulmuş azərbaycanlı əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış

¹ Yenə orada, vər. 20.

² ARPİİSSA: f. 1, siy. 33, iş 27, vər. 21.

³ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 244.

⁴ Yenə orada, vər. 4.

binalarının olmamasını nəzərə alaraq, onların bir hissəsini respublikanın başqa rayonlarında yerləşdirməyə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də göstərir ki, köçürülən əhalinin bir hissəsi Ermənistanın dağ rayonlarından olduğu üçün onlar Kür-Araz ovalığındakı iqlim şəraitinə çətin alışa bilər, bu isə onların səhhətinə çox pis təsir edir. Təəssüflər olsun ki, SSRİ Nazirlər Soveti bu xahişə də müsbət cavab vermir.¹ Nəticədə isə güclü Kür-Araz ovalığına deportasiya olunmuş minlərlə azərbaycanlı ailəsi buradakı sərt və isti iqlim şəraitinə davam gətirə bilməyərək məhv olurdu.

Xalqımızın ən böyük faciələrindən biri də bu idi ki, onun üçün bu cür tələyüklü məsələlərin həlli öz respublikamızda da ermənilərə tapşırılmışdı. Bütün köçürmə müddətində bu işə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində şöbə müdirləri – əvvəlcə N.A.Brutens (Qarabağ hadisələrinin təşkilatçılarından olan “məşhur” K.N.Brutensin atasıdır – A.P.), sonra isə R.İ.Sevumyan rəhbərlik edirdi. Necə deyirlər, qoyun qurda etibar edilmişdi.

Köçürülmənin təşkili üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi şöbəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinə çevrilmiş, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin köçürüləcəyi dövr üçün İrəvan şəhərində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də nümayəndəliyi yaradılmış, M.N.Məmmədov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də müvəkkili təyin edilmişdi.²

Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvəllərində gəlmişdilər. Azərbaycan SSR Sovxozlar Nazirliyinin həmin il iyunun 19-da verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, qəbul olunan ilk eşelonlarla 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmiş, onlar Jdanov (bugünkü Beyləqan – A.P.) rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişlər.

¹ Yenə orada, vər. 383-384.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 105.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

İyulun 29-da isə respublika Nazirlər Sovetinin müvəkkili Abbasov Goranboy stansiyasından xəbər verirdi ki, “iyulun 28-də səhər saat doqquzda 59 vaqondan ibarət eşelon daxil oldu. 101 təsərrüfat, 382 nəfər öz ev əşyaları və ev heyvanları ilə varid oldu. Qəbul və boşaldılma işləri lazımı qaydada həyata keçirildi. Artıq axşam saat 9-a qədər 98 ailə məşinlara yüklənərək, kolxozlara yola salındı. Gələnlərin ümumi əhval-ruhiyyəsi yaxşıdır”.¹

Respublika Dövlət Kino-foto Sənədləri Arxivində Ermənistan dan azərbaycanlıların deportasiyası ilə bağlı çox nadir kino lenti qorunub saxlanılır. Həmin lentdə deportasiya olunanların Azərbaycanda “təntənəli surətdə qarşılama” mərasimi əks olunmuşdur. Əllərində gül-çiçək dəstələri olan yerli sakinlər, əsasən rəhbər işçilər “intizarla” Ermənistandan deportasiya olunanları gətirən qatarı gözləyirlər. Lentdə hələ uzaqdan kinokameranın obyektivinə alınan qatar fit verə-verə perrona çatıb dayanır. Yük və mal-qara daşınan vaqonların kiçik pəncərələrindən, hündür və açıq qapılarından Ermənistandan deportasiya olunanlar bu “təntənəli” qarşılama mərasiminə tamaşa edirlər. Miting keçirilir. Kinokameranın obyektivi yenidən vaqonlara tuşlanır. Yük vaqonlarının qapılarından qadınlar, uşaqlar, qocalar, sonra isə inək, camış və qoyunlar çıxır. Maraqlıdır ki, bu gün Ermənistan adlanan doğma vətənlərindən də bu zavallı əhalini beləcə təmtəraqla zurna-balabanla yola salırdılar. Ermənilərin dilləndirdikləri qara zurnanın “təranələri altında” əsrlərlə yaşadıkları atababa yurdlarından “kəonüllülük prinsipləri əsasında” deportasiya olunanlar hələ rəqsə də məcbur edilirdilər.²

Artıq 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1.799 təsərrüfatda birləşən 7.747 nəfər adam

¹ Yenə orada, vər. 389, 390.

² Bu məsələlər həmin vaxt uşaq ikən köçürülənlərdən biri olmuş yazıçı-jurnalist Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanında ətraflı təsvir olunmuşdur. Bakı, Gənclik, 1992.

köçürülmüş, həmin müddətdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 2.834 nəfərdən ibarət 429 ailə köçmüşdü. Beləliklə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Azərbaycana 2.228 təsərrüfatda birləşən 10.584 nəfər adam gəlmişdi.¹

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılırdı. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, 40 min nəfər adamı yerləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Ona görə də respublika Nazirlər Sovetinin sədri yenidən SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etməyə məcbur olur.²

Öz məktubunda o, bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən 40 min deyil 12-15 min əhəlinin köçürülməsinə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də xahiş edirdi ki, Ermənistan SSR-in dağ rayonlarından köçürülən əhəlinin Azərbaycanın iqlim şəraiti əlverişli olan dağ rayonlarına köçürülməsinə razılıq verilsin və Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün müəyyən olunmuş güzəştlərin onlara da şamil edilməsinə icazə verilsin. Lakin SSRİ Nazirlər Sovetindən bu təklifə qəti rədd cavabı alınır.

1949-cu ildə respublika Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktub və arayışlarda dəfələrlə bildirdirdi ki, yaşayış evlərinin çatışmaması nəticəsində Səfərəliyev, Ağcabədi rayonlarına köçürülənlər dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Bəzən bir neçə ailə kiçik bir daxmada daldalanmağa məcbur olur, çox vaxt onlar mal-qara ilə bir tövlədə qalırlar. Məsələn, Ağcabədi rayonunda T.Quliyev adına kolxozda üç ailə qapı-pəncərəsi olmayan, təmir edilməmiş, tavanı axan kiçik bir daxmada yerləşmişdir.³

Köçkün Orucəli Əkbərovun ailəsi Səfərəliyev rayonunun

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 71-74.

² Yenə orada, vər. 267.

³ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 25.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Caparidze adına kolxozunda Həyat Əmrahovanın evinə yerləşdirilir. Dekabrın əvvəllərində O.Əkbərovun əşyaları küçəyə atılmış, 5 nəfərdən ibarət ailə üzvü qış günündə açıq səma altında gecələməyə məcbur olmuşdur.¹ Köçkün Həcər Əkbərovanın ailəsi də dəfələrlə küçəyə atılmışdır. 8 nəfər ailə üzvü olan Hüseyn Əliyevi İlyasovun evində bir kiçik otaqda yerləşdirmişlər. Ev sahibi, arvadı və uşaqları H.Əliyev gündüz evdə olmayan vaxt onun uşaqlarını həmin otağa qatıb qapını bağlayır, söyüb təhqir edirdilər.² Bu da köçürülənlər arasında haqlı narazılığa səbəb olurdu.

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev 1949-cu il sentyabrın 21-də yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət etmişdir. O bildirirdi ki, 90 min adamı və 21 min təsərrüfatı yerləşdirmək üçün ən azı 20 min yaşayış evi tələb olunur.³ Bununla yanaşı, istehsalat binaları, məktəblər, xəstəxanalar, su təchizatı müəssisələri, hamamlar və başqa köməkçi binaların tikintisi də zəruridir. Bunun üçün ən azı 400 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işləri görülməlidir. Belə böyük həcmdəki işin öhdəsindən Azərbaycan Respublikası öz gücü ilə iki il müddətinə gələ bilməz. Bunları nəzərə alaraq respublika Nazirlər Soveti 1949-cu ildə köçürmə planını 10 min nəfərə endirməyi, 1950-ci il üçün isə 15 min nəfər müəyyənləşdirməyi xahiş edir.⁴

Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini A.Piruzyan həmin il dekabrın 2-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinə məktubunda bildirirdi ki, 1949-cu il planına görə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 3.278 təsərrüfat, yaxud 15.276 nəfər köçürülməlidir. Faktiki olaraq isə bu günə qədər 10.595 nəfər

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

³ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 267.

⁴ Yenə orada.

adam, yaxud 2.368 təsərrüfat köçürülmüşdür.¹ Plan üzrə köçürmək üçün 628 təsərrüfat, yaxud 3.201 nəfər adam qalır. Öz məktubunda o, T.Quliyevə şəxsən bu işə qarışıraq həmin əhalinin köçürülməsinə kömək etməyi xahiş edirdi.

1949-cu ilin dekabrında respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev yaranmış vəziyyətlə bağlı yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət edərək, iki il ərzində köçürmə planının qeyri-kafi şəkildə yerinə yetirilməsinin başlıca səbəbinin Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün lazımi yaşayış evlərinin və maddi-məişət şəraitinin yaradıla bilməməsində görünür.² O, bildirir ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülənlər əsasən yerli kolxozçuların ailəsi sıxışdırılaraq, onların evlərinə yerləşdirilmişlər.

1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi “Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” qərar qəbul etdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 4.674 təsərrüfat (20.000 nəfər) köçürülmüşdür.³ Köçürülənlərdən 1.410 ailə yerli sovetlərə və kolxozlara məxsus evlərdə, 3.264 ailə isə yerli kolxozçuları sıxışdırmaq hesabına yerləşdirilmişdir.⁴ Qərarla köçürülənlər üçün lazım olan tikinti işlərinin yarıtmaz vəziyyəti qeyd olunur və göstərilir ki, köçürülənlər üçün iki ildə cəmi 80 təzə ev tikilmişdi. Həmin qərarla köçürülənlər üçün evlərin və ictimai-məişət müəssisələrinin genişləndirilməsi tədbirlərindən də ətraflı bəhs olunurdu.⁵

¹ Yenə orada, vər. 288-289.

² Yenə orada, siy. 28, iş 78, vər. 51-52.

³ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, siy. 28, iş 67, vər. 1^a

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

1950-ci il martın 14-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən yaz köçürmə planını və həmin il avqustun 25-də isə payız köçürmə planını təsdiq edən qərar qəbul edir. Birinci qərarla yazda 1.672 təsərrüfatın (6.510 nəfərin), payızda isə 1.747 təsərrüfatın (7.851 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı.¹

1950-ci il martın 27-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sove-tinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi H.Se-yidov birlikdə respublikanın bütün rayon partiya komitələrinin katiblərinə və İcraiyyə komitələrinin sədrələrinə məktub göndə-rirlər. Məktubda deyilirdi: “1948-1949-cu illərin təcrübəsi göstə-rir ki, bir sıra rayonlarda Ermənistan SSR-dən özbaşına köçən kolxozçuların qəbulu və rayon ərazisində yerləşdirilməsi işi hə-yata keçirilir. Bu köçkünlər hökumət tərəfindən müəyyən edil-miş köçürülmə qaydalarını pozurlar, kənd yerlərində yerləşərək ictimai faydalı əməklə məşğul olmur, alverlə məşğul olur, adam-ları çaşdırmaqla məşğul olurlar. Onların işçi qüvvəsinə ehtiyac olan rayonlara planlı şəkildə köçürülməsi işini pozurlar”.² Elə həmin işdə Köçürmə-İdarəsinin rəisi tərəfindən təqdim edilmiş Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in ayrı-ayrı rayonlarına özbaşına köçmüş təsərrüfatlar barəsində də məlumatlar var. Beləki, Qazağa 86 ailə (425 nəfər), Ağstafaya 97 ailə (605 nəfər), Tovuz 71 ailə (263 nəfər), Şamaxora 201 ailə (1.163 nəfər), Gədəbəyə 72 ailə (427 nəfər), Kirovabada 51 ailə (245 nəfər), Xanlara 7 ailə (39 nəfər), Dəstəfura 47 ailə (225 nəfər), Qasım-İsmayılova 23 ailə (163 nəfər), Yevlaxa 52 ailə (256 nəfər), Mir-Bəşirə 6 ailə (32 nəfər), Bərdəyə 6 ailə (18 nəfər), Göyçaya 17 ailə (81 nəfər), Balakənə 31 ailə (125 nəfər), Jdanova 10 ailə (32 nəfər), Kəlbəcərə 4 ailə (23 nəfər), Noraşənə 55 ailə (212 nəfər). Ümumiyyətlə, Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına köçən təsərrüfatların sayı 856, orada olan adamların sayı isə

¹ Yenə orada, siy. 28, iş 78, vər. 37, və iş 106, vər. 97-102.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 80-81.

4.396 nəfər olmuşdu.¹

1950-ci ildə köçürmə ilə əlaqədar respublika təşkilatları qarşısında duran başlıca vəzifə köçürülənlər üçün yeni evlər tikmək işinin təşkili idi.

Sənədlərdən görüldüyü kimi, 1950-ci il köçürmənin ən ağır və gərgin ili olmuşdur. Köçürülənləri yerləşdirmək üçün yaşayış evləri yox idi. Məsələn, həmin ilin yanvarında Qaradondan alınmış teleqramda göstərilirdi ki, 3-cü sutkadır ki, 11 vaqondakı köçkünlər vaqonları boşaltmır.² Həmin ilin noyabrında Ucardan alınmış digər teleqramda deyilirdi ki, Zərdab rayonuna köçürülmək üçün Ucar stansiyasına gətirilmiş 52 ailə bir aydan artıqdır ki, açıq səma altında gecələyir, vəziyyət çox ağırdır.³ Onlar əvvəllər Jdanov rayonuna köçürülən qohumları ilə birlikdə yerləşdirilmələrini xahiş edirlər. Görüldüyü kimi, Ermənistanın eyni bir kəndindən gələnlər müxtəlif rayonlara, kəndlərə, kolxoz və sovxozlara paylanırdılar. Bu da onların haqlı narazılığına səbəb olurdu. Onlar müxtəlif kolxozlara səpələnilir, gətirdikləri ictimai əmlak və mal-qara isə bu və ya digər kolxozda qalırdı.

1950-ci ildə köçürülənlər üçün 3.500 ev tikmək planlaşdırılmış, əslində isə 470 ev tikilmiş, plan 13,4 faiz yerinə yetirilmişdi. 1.488 köçkün ailəsi həyətəyanı təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunmamışdı.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsi 1950-ci il iyunun 23-də Nazirlər Soveti İşlər İdarəsinin həmin il 30 may tarixli tapşırığı ilə göstərilən il mayın sonuna qədər Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K(b) MK-nın 1950-ci il 10 yanvar tarixli 26 №-li birgə qərarının yerinə yetirilməsi barədə məlumat təqdim edir.⁴

¹ Yenə orada, vər. 84.

² Yenə orada, siy. 28, iş 21, vər. 1-2.

³ Yenə orada, siy. 9, iş 734, vər. 362, 363.

⁴ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 101, vər. 109-115.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Məlumatda bildirilirdi ki, 1950-ci ildə 3.500 ailənin, yaxud 15.000 nəfərin köçürülməsi müəyyən olunub, onlardan 1.672 ailənin, yaxud 7.510 nəfərin yazda köçürülməsi nəzərdə tutulub. İyunun 6-na qədər isə Azərbaycan SSR-in 6 rayonuna 1.764 ailə, yaxud 7.790 nəfər köçürülüb.¹

1950-ci ildə köçürülənlər üçün ev tikmək və mal-qara almaq məqsədilə ayrılmış 19 milyon manat kreditin yalnız 13,9 milyon manatı (73 faizi) xərclənmişdi.²

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1950-ci il avqustun 3-də, “Azərbaycan SSR-in İmişli rayonu Qaralar kəndi Əzizbəyov adına kolxozunda Ermənistan SSR-dən köçürülmüş kolxozçuların təsərrüfat cəhətdən yerləşdirilməsinin yoxlanılmasının nəticələri haqqında” xüsusi qərar qəbul edir.³

Qərarla göstərilirdi ki, Əzizbəyov kolxozuna, habelə rayonun digər kolxozlarına Ermənistan SSR-dən köçürülmüş əhali olduqca ağır mənzil-məişət şəraitində yaşayır. Rayonda köçkünlər üçün binalar tikən briqadalar yaradılmamış, yerli tikinti materiallarından istifadə işi təşkil olunmamış, raykopittifaqda olan tikinti materialları köçkün kolxozçular arasında bölüşdürülməmişdir və s. Əzizbəyov adına kolxozun sədri Mirəli Əliyev köçkünləri işlə təmin etmək və onların ağır həyat şəraitini yüngülləşdirməyə səy göstərməmiş, əksinə bir sıra köçkün kolxozçuları, məsələn, Talıb Nuriyevi, Məmməd Əliyevi, Əli Quliyevi və Məmməd Həsənovu uzun müddət kolxozda işə buraxmayaraq, köçkün kolxozçular arasında narazılıq yaranması üçün şərait yaratmışdı.⁴

1950-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-in Zəngibasar rayonu Rəhimabad kəndindəki “Azad” kolxozundan Azərbaycan SSR-in Ağcabədi rayonunun Molotov adına kolxozuna köçürül-

¹ Yenə orada, vər. 109.

² Yenə orada, vər. 114-115.

³ Yenə orada, vər. 97-99.

⁴ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 101, vər. 98-99.

müş Əmir İsmayılov 1951-ci il avqustun əvvəllərində yenidən öz doğma kəndlərinə qayıdır. Avqustun 13-də isə İrəvandan Moskvaya İ.Stalinin adına aşağıdakı məzmununda teleqram göndərir: “Əziz atamız Stalin! Sizə məlum edirəm ki, bizi 1950-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürdülər. Yenə də geriyyə Ermənistana qayıtmalı olduq. O səbəbə ki, Azərbaycanda bizim yaşayışımız üçün şərait yoxdur. Azərbaycanın iqlim şəraiti bizə orada yaşamağa imkan vermir. Uşaqlarımız orada tələf oldu, özümüz isə bu günə qədər də xəstəyik. Əziz ata. Sizdən xahiş edirik ki, bizə imkan verəsiniz, yenə də Ermənistan SSR-də yaşayaq”.¹

1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsi özünün kollegiya iclaslarında üç dəfə azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi vəziyyətini müzakirə etmişdir. Hər dəfə də köçürmə işinin qeyri-qənaətbəxş getdiyi xüsusi qeyd olunmuşdur. İlk müzakirə həmin il yanvarın 31-də keçirilən “1950-ci ildə köçürmənin nəticələri və 1951-ci ildə köçürməyə hazırlıq işlərinin vəziyyəti haqqında” məsələsi idi.² Köçürmə idarəsinin kollegiya qərarında qeyd olunurdu ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş 8.110 ailədən 4.878-i yaşayış evləri ilə təmin olunmamışdır.

Həmin il aprelin 28-də və avqustun 28-də bu məsələ yenə də SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsində müzakirə olunur və Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürmə işinin yarıtmaz vəziyyəti ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək haqqında qərar qəbul edilir.

Baş Köçürmə İdarəsinin 1951-ci ildə Azərbaycana köçürülmə ilə əlaqədar məsələlərə belə maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Həmin il Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlı əhali arasında geri qayıtma hallarına

¹ Yenə orada, siy. 36, iş 139, vər. 74.

² Yenə orada, iş 81, vər. 49-52.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

təsədüf edilir. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlılar ictimai təsərrüfatlarını qoyaraq özbaşına Azərbaycana köçərək Ermənistan SSR rəhbərləri susur, bir dəfə də olsun buna etirazlarını bildirmirdilər. Lakin Kür-Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına geri qayıtması halları müşahidə edilən kimi, Ermənistan SSR rəhbərləri əsl həyəcan təbili vururlar. 1951-ci ilin may-iyun aylarında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, köçürmə idarəsi, rayon icraiyyə komitələri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə bir-birinin ardınca məktub və teleqramlar göndərərək, geri qayıtma halları ilə əlaqədar böyük hay-küy kampaniyasına başlayırlar. Ermənistan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi mayın 27-də Moskvaya 360 ailənin, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan mayın 29-da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə 376 ailənin, Axta Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri isə təkcə Axta rayonuna 117 ailənin qayıtdığını bildirirlər.¹ Onları qorxudan başlıca məsələ qayıdan ailələrin hələ köçürülməmiş ailələr arasında apardıqları təbliğat idi. S.Karapetyan öz teleqramında bildirirdi ki, hökumət tərəfindən müəyyən olunmuş köçürmə qaydalarını pozduqları üçün geri qayıdanlar Ermənistanda qəbul edilə bilməz.

Geri qayıtma ilə əlaqədar Ermənistan SSR tərəfindən qaldırılmış bu qalmaqal nəticəsində Azərbaycan SSR rəhbərliyi respublika köçürmə idarəsindən geri qayıdanlar barədə arayış tələb edir. Təqdim edilmiş arayışda göstərilirdi ki, Ermənistana qayıdan ailələrin sayı S.Karapetyanın teleqramında göstəriləni kimi 376 deyil, cəmi 215-dir.² Qeyd olunurdu ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən cəmi 8.018 təsərrüfat (34.382 nəfər) köçürülmüşdür.³

S.Karapetyanın 29 may tarixli teleqramı ilə əlaqədar

¹ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 205-209.

² ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 211-214.

³ Yənə orada.

olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin il iyunun 7-də köçürmə barədə xüsusi qərar qəbul edir. Bu məsələnin Nazirlər Sovetində müzakirəsi zamanı azərbaycanlıların geri qayıtması əsl faciə kimi qarşılır. Bütün günahlar Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsi rəhbərlərinin üzərinə qoyulur, bu hadisəyə siyasi qiymət verilərək, köçürmə idarəsinin rəhbərləri “siyasi kütlükdə” ittiham olunur və cəzalandırılırlar.¹

Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə N.Allahverdiyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsi işçiləri həmin ilin iyun-iyul aylarında Ermənistana gedib orada yerli rayon icraiyyə komitələri ilə birlikdə geri qayıdanların siyahılarını dəqiqləşdirirlər. Müəyyən olunur ki, 1951-ci il iyunun 1-nə qədər 376 təsərrüfat deyil, cəmi 217 təsərrüfat (872 nəfər) geri qayıtmışdı.² Köçürmə İdarəsi tərəfindən respublika Nazirlər Sovetinə təqdim edilmiş arayışda göstərilirdi ki, S.Karapetyanın teqlqramındakı rəqəmlərə köçürmə zamanı həbsdə, ordu sıralarında olmuş, düzgün olmayaraq köçürmə siyahısında göstərilən adamlar da daxil edilmişdir. Arayışda göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə tək-cə onların yoxladıkları rayonlarda 1000 təsərrüfatdan yuxarı azərbaycanlı ailəsi ictimai əmlaklarını qoyaraq, özbaşına Ermənistan SSR-ni tərkc edib Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər.³

1952-ci il yanvarın 17-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “1952-ci ildə Azərbaycan SSR-ə köçürmə planı və köçürülənlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması haqqında” qərar qəbul edir.⁴ Qərarda göstərilirdi ki, 1951-ci il köçürülməsi üçün yaşayış evlərinin tikilməsi işi qeyri-qənaətbəxş şəkildə aparılmışdır. Planda 1.100 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuş, əslində isə 909 təsərrüfat köçürülmüş, köçürmə planı 82,6 faiz yerinə

¹ Yenə orada, vər. 202-204.

² Yenə orada, siy. 36, iş 139, vər. 181-182.

³ ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163, vər. 184.

⁴ Yenə orada, iş 209, vər. 211.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

yetirilmişdir. 1951-ci il planında 5.000 yaşayış evinin tikintisi planlaşdırılmış, əslində isə 3.704 ev tikilib istifadəyə verilmiş, plan 74,1 faiz yerinə yetirilmişdir.

Qərarla 1952-ci ildə Kür-Araz ovalığına 1.200 təsərrüfatın köçürülməsi, onlardan 600 təsərrüfatın Ermənistan SSR, 600 təsərrüfatın isə respublika daxili ehtiyatları hesabına həyata keçirilməsi planlaşdırılırdı.¹ Həmin ildə köçürülənlər üçün 2.500 yaşayış evi tikmək nəzərdə tutulurdu.

1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürmənin sürəti azaldı. Bundan sonra isə əks proses gücləndi. Azərbaycana köçürülmüş əhali geri qayıdırdı. Bu iş 1954-cü ildə daha da sürətləndi. Ermənistan SSR rəhbərləri buna qəti etirazlarını bildirdilər. 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndə heyəti, başda nazir müavini M.Poladov olmaqla, Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarını gəzir, onların geri qayıtması səbəblərini araşdırırlar. Onlar öz məlumatlarında göstərirdilər ki, geri qayıtmanın başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığında köçürülənlər üçün lazımı şəraitin olmaması, Ermənistanın dağ rayonlarından köçürülən azərbaycanlıların bu yerlərin iqliminə alışa bilməməsidir. Onların məlumatına görə, 1954-cü ilin aprelinə qədər 1.155 təsərrüfat geriyyə – özlərinin əvvəlki yerlərinə qayıtmışdır.² Arayışda geriyyə qayıtmanın qarşısını almaq üçün konkret təkliflər də irəli sürülürdü.

Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin 1954-cü il oktyabrın 14-də Azərbaycan KP MK-ya və respublika Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktubunda göstərilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən respublikanın Kür-Araz ovalığına 11.914 təsərrüfat (53.000 nəfər) köçürülmüşdür.³ Bu arayışda

¹ Yenə orada, siy. 36, iş 203, vər. 78.

² ARDA: f. 411, siy. 36, iş 203, vər. 168.

³ Yenə orada, siy. 28, iş 163. vər. 167-169.

Kür-Araz ovalığının 18 rayonuna köçürülən ailələrin ayrı-ayrılıqda sayı, adamların sayı və iş qabiliyyətlərinin sayı da göstərilir.¹

Sənədlərdən görüldüyü kimi, planlı surətdə Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə köçürülməkdən vahiməyə düşən bir çox azərbaycanlı ailələri tezliklə özləri Ermənistan SSR ərazisini kütləvi surətdə tərk edib, Azərbaycanın digər rayonlarına pənah gətirirdilər. Ermənistan SSR Basarkeçər rayonu Zod kəndinin sakini Bala Hacıyev 1948-ci ilin fevralında şəxsən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin qəbulunda olmuş və öz kəndliləri adından xahiş etmişdir ki, 100 ailənin Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçməsinə icazə versin. Onların xahişi yerinə yetirilmiş və həmin 100 ailə Xanlar rayonuna köçmüşdür.²

Həmin il aprelin 27-də Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi Y.Yusifov Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinə məktub ilə birgə Ermənistan SSR Zəngibasar rayonu Elyas kəndindən kolxozçuların ümumi iclasının protokolu da göndərir.³ 220 nəfər kolxoz üzvünün iştirakı ilə keçən iclas Naxçıvan MSSR rəhbər orqanlarına üz tutub bu kolxoza daxil olan 150 təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşdirməyi xahiş edir. Kolxozçuların qəbul etdikləri qərarda deyilirdi: “Kolxozumuz varlı kolxozdur. Belə bir kolxoza kəndlərə dağıtmaq yaxşı deyil. Bütün kolxozun bir yerə köçməsi təsərrüfatımızın iqtidarını pozmaz... Noraşen rayonunun iqlimi və suyu da bizə yaxındır. Orada tezliklə əkin əkə bilərik. Qoşqu qüvvəmiz və toxumumuz da var. Naxçıvan MSSR Ali Sovetindən və Nazirlər Sovetindən xahiş edilsin ki, bizim kolxozun üzvlərinin Noraşen rayonunun Şəngiley və Dərəkənd kəndlərinə

¹ Yenə orada, vər. 167.

² Yenə orada, siy. 36, iş 203, vər. 203.

³ Yenə orada, iş 734, vər. 92.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

köçməsinə icazə versinlər”¹

Y.Yusifov AK(b)P MK-dan xahiş edir ki, həmin təsərrüfatların və əlavə 150 təsərrüfatın da (cəmi 300 təsərrüfat) No-
raşen rayonunda qəbuluna icazə verilsin.²

1949-cu ilin sentyabrında Sisyan rayonunun Şəki kəndinin kolxozçuları da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdik-
ləri ərizədə onlara Naxçıvan MSSR-in Şahbuz rayonuna köçmə-
yə icazə verilməsini xahiş edirlər. Elə həmin vaxt Ermənistan
SSR Axta rayonu S.Ağamalıoğlu adına kolxozun üzvləri də res-
publika Nazirlər Sovetindən Azərbaycan SSR-ə köçməyə icazə
verilməsini xahiş edirlər.³ Bu ərizələrə cavab olaraq respublika
Köçürmə İdarəsi bildirir ki, Şahbuz rayonu Kür-Araz ovalığına
daxil olmadığı üçün Şəki kəndinin sakinləri oraya dövlət
tərəfindən mütəşəkkil şəkildə köçürülə bilməzlər. Axta rayonu
S.Ağamalıoğlu kolxozunun sakinlərini isə Kür-Araz ovalığında
istədikləri yerə köçürmək imkanı var.⁴

1949-cu il noyabrın 23-də Vedi Rayon Soveti İcraiyyə
Komitəsinin sədri A.Məmmədov Ermənistan SSR Nazirlər
Sovetinin sədri S.Karapetyana bildirirdi ki, 1948-1949-cu illərdə
təkcə Vedi rayonundan 700-dən yuxarı azərbaycanlı təsərrüfatı
özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər. O
yazırdı ki, təkcə son beş gündə əlavə 75 təsərrüfat da Vedini tərk
edərək, özbaşına Azərbaycana getmiş və bu cür gedənlərin sayı
gündən-günə artmaqdadır.⁵ 1948-ci ildə Kür-Araz ovalığına da-
xil olmayan Gədəbəy, Qazax, Şamxor, Səfərəliyev, Kirovabad,
Xanlar, Quba, Dəstəfur, Bakının Əzizbəyov rayonlarına və
Maştağa kəndinə köçürülmüş əhali üçün SSRİ Nazirlər
Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında nəzərdə tutulan

¹ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 93.

² Yenə orada, vər. 92.

³ Yenə orada, siy. 28, iş 163, vər. 172-173.

⁴ Yenə orada, vər. 174.

⁵ ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 297, 298.

güzəştli şərtlərdən istifadə haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xahişinə baxmayaraq, ittifaq hökuməti buna razılıq verməmişdir. Bu da həmin rayonlara köçürülmüş əhalinin həyat şəraitini daha dözülməz etmişdir.

Köçürmə İdarəsinin arayışında özünün geniş əksini tapmış məlumatlarda bildirilirdi ki, idarənin nümayəndələrinin Ermənistan SSR-də gəzib müşahidə etdiyi bir neçə rayonda təkcə 1948-1950-ci illərdə 1000-dən yuxarı azərbaycanlı ailəsinin özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçdüyünü müəyyənləşdirmişdi. Fikrimizcə bütün bunlar nəzərə alınarsa, şübhəsizdir ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 mindən yuxarı azərbaycanlı Azərbaycana köçürülmüş və ya köçməyə məcbur olunmuşdur.

Bir vacib məsələnin üzərində xüsusilə dayanmaq istərdik. Əgər o zaman Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali təbii şəraiti gəldikləri rayonların təbii şəraitinə tam uyğun olan Dağlıq Qarabağda yerləşdirilsəydi, bu daha insafli və ədalətli olardı. Lakin bu belə olmadı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürrəhmanovun və başqalarının Ermənistan SSR-dən Dağlıq Qarabağın Martuni rayonunun üç kəndinə köçürülmüş azərbaycanlı əhali haqqında 1949-cu il yanvarın 15-də aparılmış yoxlamanın nəticələri, həmən azərbaycanlıların başına açılmış müsibətlər və son nəticədə isə onların da Dağlıq Qarabağdan qovulduğu barədə ətraflı məlumat verilir.¹

Nəticədə 1949-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən bir nəfər də olsun azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə, daxili köçürmə adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 ailə, 549 nəfər azərbaycanlı Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür.² Beləliklə də, “Böyük Ermənistan” üçün ərazilərin boşaldılması işi düşünülmüş şəkildə

¹ Yenə orada, siy. 28, iş 734, vər. 3-6.

² ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601, vər. 191.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

və planlı surətdə davam etdirilmişdir. Arxivdə saxlanılan bir tarixi sənəd qatı şovinst, millətçilik azarına tutulmuş Ermənistan rəhbərlərinin iç üzünü əyani şəkildə açaraq ifşa edir. Bu 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Möhsün Poladovun Ermənistan SSR-ə ezamiyyətdən sonra respublika Nazirlər Soveti sədrinə yazdığı məlumatdır.¹

1949-cu ildə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyanın qeyri-qanuni göstərişi ilə Ləmbəli kəndindəki azərbaycanlılar yaşayan kolxoz ləğv olunur. Çox əlverişli təbii şəraiti olan bu kənddə subtropik bitkilər sovxozu yaratmaq bəhanəsi ilə oradakı 225 azərbaycanlı ailəsi zorla qovulur. 1949-cu il dekabrın qarlı-şaxtalı günlərində Ləmbəlidən qovulmuş azərbaycanlı əhali Gürcüstan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə pənah gətirirlər. Lakin bir neçə gün sonra buradan da Gürcüstan SSR hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə onlar həmin ərazilərdən zorla çıxarılırlar. Öz yerlərinə qayıtmaq istəyən ləmbəlilər S.Karapetyanın göstərişi ilə Ləmbəliyə buraxılmayaraq, Basarkeçər rayonuna göndərilirlər. Ləmbəlilərin evləri isə bura köçürülən erməni ailələri arasında paylanır. XX əsrdə dəfələrlə azərbaycanlı əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədən erməni vandalları Ləmbəlidəki azərbaycanlı qəbiristanlıqlarını da yerlə-yeksan edərək, oranın daşlarından yeni binaların tikintisində istifadə edirlər.

Azərbaycan SSR rəhbərliyi tərəfindən heç bir kömək gözləməyən ləmbəlilər üç ay sonra Basarkeçərdən geri qayıdaraq, Ermənistanla Gürcüstan sərhədində, Ləmbəliyə yaxın bir yerdə özlərinə yeraltı dəyələr quraraq yaşayırlar. 1954-cü ilin əvvəllərinə qədər onlar beləcə məşəqqətli ömür sürür, lakin bu ədalətsizliklə barışmırlar. Stalinin ölümündən sonra ləmbəlilər Moskvaya, SSRİ Nazirlər Sovetinin yeni sədri G.M.Malenkova dabal məktub, ərizə və teleqramlarla müraciət edərək, zorla əllərindən alınmış evlərinin geri qaytarılmasını tələb edirlər. Belə-

¹ Yenə orada, siy. 36, iş 227, vər. 84-94.

liklə, 4 ildən yuxarı davam edən gərgin mübarizə nəticəsində ləmbəlilər qalib gələrək, öz kəndlərinə qayıdırlar.

Təəssüflər olsun ki, Ermənistanda azərbaycanlılar yüz min bəhanələrlə sıxışdırılıb, təhqir edilib və alçaldılaraq qovulduqları bir vaxtda, Azərbaycanda erməni millətindən olan şəxslərin respublika həyatının bütün sahələrində geniş əl-qol açmaları üçün hər cür şərait yaradılmışdı. İllər boyu Azərbaycanda ermənilər bütün səviyyələrdən olan rəsmi hökumət və ictimai vəzifələrdə gen-bol təmsil olunmuşlar. Onlar Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin katibləri (hətta birinci katibləri), Azərbaycan Mərkəzi İcraiyə komitəsi, Ali Soveti, Xalq Komissarları Soveti, Nazirlər Sovetində müavin, şöbə müdirləri, nazir, komitə sədr-ləri, idarə rəhbərləri və başqa mühüm vəzifələrdə işləmişlər. Bütün bunlar onun nəticəsidir ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ermənilərin bütün hərəkətlərinə göz yumulub, onların qarşısını almaq üçün heç bir ciddi tədbir görülməmiş, SSRİ rəhbərliyi tərəfindən isə ermənilərə lazımı şərait yaradılmışdır.

Bütün bu biganəliklərə, unutqanlığa öz münasibətini bildirən ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1948-1953-cü illərdəki deportasiya ilə bağlı məsələdən bəhs edərkən demişdi: “Bəli, həmin bu 70 il müddətində bizim xalqımızın böyük itkiləri olubdur. Biz bunları bilməliyik, gələcək nəsillər də bilməlidirlər ki, Azərbaycana qarşı bir daha belə xəyanətlərin, təcavüzlərin, qarşısı alınma bilsin”.¹

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 28 may 1997.

IV fəsil

ERMƏNİSTAN SSR-də MİLLƏTÇİLİK HƏRƏKATININ GÜCLƏNMƏSİ, DAĞLIQ QARABAĞ HADİSƏLƏRİNİN BAŞLANMASI, SSRİ-nin DAĞILMASI. AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR-dən ZORLA QOVULMASI

a) 1960-1970-ci illərdə Ermənistan SSR-də millətçilik hərəkatının güclənməsi.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyasından sonra ermənilər həmin ərazilərdə qalan azərbaycanlıların da köçürülməsi, habelə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi sahəsində fəaliyyətlərini gizli və açıq şəkildə daim təbliğ edir, bunun üçün yollar axtarırdılar. N.S.Xruşşovun hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibət müəyyən qədər səngisə də, bu sakitlik uzun sürmür.

Ermənilərin qondarma “Mets yeğerni” (“böyük qırğın”)

adlandırdıqları 1915-ci il hadisələrinin 50-ci ildönümü yaxınlaşdıqca onların ərazi iddiaları yenidən açıq surətdə baş qaldırır. Xüsusilə Krımın Ukrayna SSR-ə verilməsindən sonra Ermənistan da DQMV və Naxçıvan MSSR-in Ermənistana birləşdirilməsi tələbləri yenidən gündəmə gəlir.

1962-1963-cü illərdə Ermənistan KP MK bürosunda Türkiyə və Azərbaycana ərazi iddiaları barədə Moskvaya göndərilən ərizələrlə bağlı məsələlər müzakirə edilən zaman gizli söhbətlərdə belə bir fikir də söylənilirdi ki, A.Mikoyan DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsini N.Xruşşovun qarşısında qaldırmış, N.Xruşşov isə cavabında ona bildirmişdi ki, “12 min hərbi avtomaşın ayırıb ermənilərin bir gecənin içərisində Dağlıq Qarabağdan Ermənistana köçürülməsi barədə tapşırıq verə bilərəm”.¹

Lakin 1964-cü ildə N.Xruşşov hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra, Ermənistanda qondarma “Mets yeğerni” – hadisələrinin 50 illiyini qeyd etmək üçün hazırlıq işləri genişlənir. Ermənilərin bütün təbliğatları bu məqsədə xidmət edirdi. Bu təbliğatda 1915-ci ilin aprelində baş vermiş uydurma “erməni qırğını” üçün Türkiyə hökuməti və türk xalqının məsuliyyət daşdığı bildirilirdi. Bütün əmək kollektivlərində, kolxoz və sovxozlarda, ali və orta məktəblərdə, hətta ibtidai siniflərdə belə bu cür tədbirlər keçirilirdi. Bu tədbirlərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı nifrət hissi oyadan kinofilmlər nümayiş etdirilir, kitablar çap olunurdu. Kütləvi mətbuat orqanları, radio və televiziya vasitəsi ilə erməni xalqının müdrikliyi, qonşu xalqların isə barbar, köçəri və gəlmə olmaları barəsində verilmiş çoxluq təşkil edir, məqalələr çap olunurdu.²

Hətta iş o yerə çatır ki, 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonra SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Türkiyəyə qarşı boğazlar və

¹ Bax: Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar. Bakı, 1993, s. 74; Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Bakı, 1992, s. 19-20.

² Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 74-75.

başqa torpaqlar barəsində ərazi iddiası olmadığı barəsindəki bəyanatı Ermənistanda kəskin şəkildə pislənir, Ermənistanın tələb etdiyi ərazilərin taleyi barədə Ermənistandan başqa heç bir dövlətin bəyanat verməyə haqqı olmadığı bildirilir.¹

Bu illərdə həmin hadisələrin şahidləri olmuş Həbib Rəhim oğlu, Sabir Əsədov² yazırdılar ki, İrəvanda divarlara iddia tələbləri irəli sürülən ərazilərin xəritələri, çap olunmuş plakatlar yapışdırılırdı. Bu plakatlarda “Birliyə çağırırıq!”, “İntiqam saatıdır!”, “Bizim torpaqlar və bizim qanımız!”, “**24/IV-1965**” və s. yazılırdı. İrəvanda azərbaycanlıların poçt qutularına məktublarla birlikdə təhqiramiz sözlər yazılmış kağız parçaları da salınırdı.

İrəvanda, Leninkanda, Kirovakanda, Qafanda avtobuslarda, bazarlarda, ictimai yerlərdə azərbaycanlılar təhqir olunur, döyülürdü. Xüsusilə 1965-ci ilin aprel ayında ehtirasların qızışması son həddə çatır. İrəvanda azərbaycanlılar yaşayan binaların qarşısında rus və erməni əsgərlərindən ibarət gözətçi postları, rayonlarda isə səyyar dəstələr yaradılır. İrəvandakı M.F.Axundov və M.Əzizbəyov adına məktəblərdə aprelin ikinci yarısında dərslər dayandırılır. Azərbaycanlılara İrəvanda bir neçə gün iş çıxmaq, bazara məhsul aparmamaq tövsiyə olunurdu.

Həbib müəllimin yazdığına görə o zaman Ermənistanda millətçilik psixozunun genişlənməsində xüsusilə S.Harutunyan və S.Poqosyan daha çox **canfəşanlıq göstərirdilər**. Onların hər ikisi son hadisələr dövründə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işləmiş və azərbaycanlılara qarşı soyqırımın təşkilatçıları olmuşlar.

1965-ci ilin 23-25 aprel günlərində hadisələr son kulminasiya nöqtəsinə çatır. O vaxt bütün bu hadisələrin şahidləri olmuş Həbib Rəhim oğlu və Sabir Əsədov məlumat verirlər ki, millətçilik psixozundan məst olmuş erməni əhalisinin küçələrə axışması nəticəsində İrəvan şəhərinin küçələri insan selini xatırla-

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 74-75.

² Bax: Əsədov S. Ömür yaddaşı // Didərginlər. 1990, s. 92-98.

dırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar Həbib Rəhim oğlunun Sovet hökuməti rəhbərliyinə qarşı aşağıdakı iradı necə də yerinə düşür: “...O dövrdə güclü Sovet hakimiyyətinin hər şeyə qadir Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi fəaliyyət göstərirdi... İttifaq hökumətinin bütün dünyanı diz çökməyə məcbur etməyə qadir olduğu bir zamanda “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Ermənistanla birləşdirilməli!”, “Türklərə ölüm!”, “İntiqam, İntiqam!” kimi ekstremist çıxışların təşkilatçılarından heç biri cəzalandırılmadı”.¹

Elə həmin ilin fevralında ermənilər türk xalqlarının qəddar düşməni Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini də təntənəli surətdə qeyd etdilər. Bu quldur barədə qəzetlərdə məqalələr dərc edilir, radio, televiziya verilişləri təşkil olunurdu. Ermənistan KP MK-nın rus dilindəki orqanı “Kommunist” qəzetində² Ermənistan SSR EA-nın akademiki M.Nersesyanın “Xalq qəhrəmanı” başlıqlı iri məqaləsi dərc olunmuşdu.

1965-ci ildə İrəvanda “Ermənistanı yenidən birləşdirmək komitəsi” yaradılır ki, bu da sonralar İrəvandakı “Qarabağ” komitəsi və Dağlıq Qarabağdakı “Krunk” təşkilatının “sələfi idi”.³

Bu hadisələr zamanı Sovet hökumətinin onlara qarşı loyallıq münasibətindən məharətlə istifadə edən ermənilər, demək olar ki, həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində özlərinin yeni təbliğat və təşkilatlanma dövrünə başlayırlar. Xaricdə türklərə qarşı geniş təbliğat və terror hərəkatını gücləndirirlər və qısa müddətdə yeni-yeni erməni terror təşkilatları yaradılır. “Ermənistanın Azadlığı uğrunda Gizli Erməni ordusu (ASALA)”, “Yeni Erməni Müqavimət Təşkilatı (AğOA)”, “Erməni xalqının soyqırımına qarşı ədalət məhkəməsi qrupu”, “Soyqırımına qarşı erməni mübarizləri dəstəsi”, “3 oktyabr Erməni Milli hərəkatı” və

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 77.

² “Kommunist” qəz. 25 fevral 1965, № 46.

³ Əsədov S. Ömür yaddaşı, s. 57.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

başqa erməni terror təşkilatları 1972-ci ildən başlayaraq dünyanın hər yerində türklərə və türk diplomatlarına qarşı terrorlar təşkil edirlər. Ermənilərin həmin dövrdən başlayaraq müxtəlif ölkələrdə həyata keçirdikləri terror hərəkətlərinin qurbanları təkcə türklər deyil, həm də amerikalılar, isveçlilər, fransızlar, yəhudilər, ispanlar və başqa millətlərin nümayəndələri olmuşdur. Öz siyasətlərinə sadıq qalan erməni terrorçuları öz məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə əngəl olan ermənilərin özlərini də aradan götürməkdən çəkinmirdilər. Ermənilər qərb mətbuatında özlərinin terror hərəkətinə haqq qazandırmaq üçün sübut etməyə çalışırdılar ki, onların bu hərəkətinə səbəb onlarla türklər arasındakı “qan düşmənçiliyi”¹.

Bu dövrdə Ermənistanın gizli yollarla apardığı təbliğat nəticəsində DQMV-də də erməni millətçiliyi açıq şəkildə özünü büruzə verir. Azərbaycanlılar burada sıxışdırılır, vilayətin azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinə kömək etmək məqsədilə 1967-ci ildə ayrılan vəsaitin muxtar vilayətin rayonları üzrə bölünməsinə ermənilər ciddi müqavimət göstərir. Elə həmin il Stepanakertdə bir neçə azərbaycanlı ermənilər tərəfindən nümayişkaranə şəkildə qətlə yetirilir.

1965-ci ildən başlayaraq Ermənistan SSR-də əhali arasında ideoloji təbliğat işi, demək olar ki, tam millətçilik psixozu istiqamətinə yönəldilir. Bu işdə qatı erməni millətçi şovinst yazıçıları S.Xanzadyan, S.Kaputikyan, Z.Balayan, G.Emin və b. xüsusilə canfəşanlıq göstərirlər. Millətçi erməni tarixçiləri bu sahədə “yeni-yeni əsərlər” yazırdılar. Tarixçi V.A.Parsamyan 1972-ci ildə İrəvanda “Erməni xalqının tarixi”, 1801-1900-cu illər”, Zori Balayan isə 1984-cü ildə türk soyuna qarşı nifrətlə və yalanlarla dolu “Ocaq” kitablarını yazırlar. Bu kitablar ermənilər tərəfindən təkcə Ermənistanda deyil, keçmiş SSRİ-nin bütün ərazisində geniş yayılırdı.

Ş.Mkrtyçyanın “Dağlıq Qarabağın tarixi arxitektura abidə-

¹ Армянский геноцид: миф и реальность. Баки, 1992, с. 36.

ləri” (Yerevan, 1985), A.Ayvazyanın “Naxçıvanın memorial abidələri və relyefi” (Yerevan, 1987) adlı irihəcmli kitabları çapdan çıxır. Bu kitablarda Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması barədə bir kəlmə də olsun yazılmayıb. Burada Naxçıvanın tarixi Ermənistanın bir vilayəti olması, Dağlıq Qarabağ isə Ermənistanın tərkib hissəsi kimi göstərməyə cəhd edilirdi.¹

SSRİ-nin Mərkəzi mətbuatında verilən materiallarda da tez-tez Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkib hissəsi kimi göstərilirdi.

Beləliklə, erməni millətçiləri erməni əhalisini ideoloji cəhətdən yeni millətçilik psixozuna hazırlayaraq, hərəkət üçün əlverişli vaxt və məqam axtarırdılar. 1985-ci ildə avantürüst M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi Moskvadakı erməni lobbisini cana gətirdi. Hələ hakimiyyətə gəlməzdən çox-çox əvvəl Stavropolda ermənilərin təsiri altına düşmüş M.Qorbaçovun rəhbərliyi və məsləhəti ilə ermənilər təkcə Moskvada deyil, bütün Sovetlər İttifaqında əl-qol açdılar. Tez bir zamanda erməni lobbisi SSRİ-nin ali rəhbərliyi yanında yüksək mövqelər tutdu. M.Qorbaçovun yanında A.Aqanbekyan, G.Şahnazarov, K.Brutens, baş nazir N.Rıjkovun yanında isə Sitaryan və Xaçaturov lövbər saldılar. Bu illər mərkəzi mətbuatda da milli və etnik zəmində münaqişələr yaratmaq üçün təşəbbüslər olurdu. Hələ 1987-ci ildə “Literaturnaya qazeta”da İqor Belyayev “İslam” məqaləsində aşkar surətdə yazırdı ki, “bizim ölkəmiz üçün islam düşmən mövqeyindədir və təhlükəlidir, müsəlmanlar hiyləgər və xain xalqdır”.²

1986-cı ilin dekabrında Alma-Atada baş vermiş iğtişaşlarla əlaqədar 1987-ci ilin fevral və may aylarında, “Pravda” qəzetində dərc edilmiş “Özünə vurğunluğun qiyməti” və “Ancaq dostluq xeyrxahlıq yaradır” məqalələrində Mərkəzi Komitənin

¹ Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar, s. 81.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. В. 1992, s. 22.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

orqanı qazaxları və qırğızları “milli qapalılığa və milli təkəbbürə meyllilikdə” günahlandırır.¹ Bjezinskinin qeyd etdiyi kimi, səriştəsiz Kolbinin Qazaxıstana rəhbər təyin etməsi M.Qorbaçovun “Milli və etnik konfliktlər” yaratmaq sahəsində ilk səriştəsiz və fitnəkar təşəbbüsü idi.²

Təkcə Güney Qafqazın deyil, bütün SSRİ-nin işlərinə qarışmaq üçün vaxtın çatdığını başa düşən və M.Qorbaçovun bu hərəkətlərini görəndə Qərbi ölkələri həmişə ermənilərə təsir üçün öz əlində vasitə kimi saxladığıları “erməni məsələsi”ni yenidən işə salır. Avropa parlamentində 1987-ci ilin iyununda sovet ictimaiyyəti hiss etmədən “Ermənistanda soyqırımı qurbanlarının anma günü” müəyyən olundu. İrəvanda vaxtından əvvəl 1915-ci ildə ölmüş və köçürülmüşlərin xatirə abidəsi açılır. Bu abidəyə baxmağa gələn hər bir şəxsə Türkiyəyə və türklərə qarşı nifrət hissi aşılır, onları tövbəyə çağırırdılar. Y.Pompeyev yazırdı ki, Z.Balayan və S.Kaputikyanın əsərlərində türklərə qarşı həddən artıq nifrət aşılması gizlədilmədən onların qonşuları və “türk” adlandırdığıları azərbaycanlılara da şamil olunurdu.³

Əlbəttə, o illərdə ermənilər bu işə ciddi surətdə hazırlaşır, bütün dünyada öz təbliğatlarını davam etdirirdilər. Lakin Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyində olması, onlara açıq şəkildə fəaliyyətə başlamağa imkan vermirdi. 1987-ci ilin oktyabrında H.Əliyev SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılan kimi ermənilər Azərbaycana qarşı açıq şəkildə hücum keçirdilər.

1987-ci ilin noyabrında M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi akademik A.Ağanbekyan Fransada olarkən oradakı erməni lobbisi ilə görüşündə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinin mümkünlüyü barədə ona verilmiş suala Fransanın “Hümanite” qəzetinin 18 noyabr tarixli nömrəsində dərc olunmuş cavabda deyir: “Bir iqtisadçı kimi mən hesab edi-

¹ “Правда” qəzeti, 11 fevral, 19 may 1987.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 14.

³ Yenə orada, s. 15.

rəm ki, o, daha çox Ermənistanla bağlıdır **nəinki Azərbaycanla**. Bu barədə mən bir təklif irəli sürmüşəm. Mən ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində bu problem öz həllini tapacaq”.¹

A.Ağanbekyanın Parisə uçmasından bir ay əvvəl həmin ilin oktyabrında Yerevanda Puşkin bağında “Qarabağ” komitəsinin keçirdiyi ilk mitinqə onun liderləri İqor Muradyan və Levon ter-Petrosyan o zaman 250-dən yuxarı adam yığa bilməmişdilər. Burada onlar əvvəlcə döyüş himni səsləndirirlər: “Bu gün Qarabağa olduqca mübariz sonluqla bitən canlı büt lazımdır”, “Bizim Qarabağımızı qurtarmaq üçün ölümdən və həbsxanadan qorxmamağı bacarmalıyıq”. S.Kaputikyan bu yığıncağı “yenidənqurmanın, kütlənin sosial fəallığının bəhrəsi” adlandırmışdı.²

Ümumiyyətlə, 1987-ci il Yerevandan Qarabağa gələn emissarlar bütün il ərzində burada sənaye müəssisələrində, ermənilər yaşayan kəndlərdə təbliğat aparır, muxtar vilayətin Ermənistanla birləşdirilməsi barəsindəki təklifin altında imzalar toplayırdılar. Azərbaycanlı müəlliflərin kitabları DQMV-nin kitabxanalarından yığışdırılır. Z.Balayanın “Ocaq” kitabı kütləvi tirajlarla çap olunaraq erməni ailələrinin stolüstü kitabına çevrilirdi.

b) Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanması, ermənilərin sözdən işə keçmək taktikası.

Məhz belə bir zamanda bu iş üçün görülmüş bütün tədbirlərin başa çatdırıldığını, sözdən hərəkətə keçməyin vaxtı yetdiyini hiss edən ermənilər 1988-ci il fevral ayının 20-də

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). В. 1989, с. 7.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 24.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənənar sessiyasını keçirir. Sessiyada vilayət Sovetinin azərbaycanlı deputatları iştirak etmədi. Uzun müzakirədən sonra növbədənənar sessiya Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət edərək, Dağlıq Qarabağdakı “erməni əhalisinin arzusunu nəzərə alaraq”, DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi məsələsini həll etməyi xahiş edir.¹

Bununla əlaqədar Y.Pompeyev yazırdı ki, bu vaxt “Pravda” və “İzvestiya” qəzetlərinin müxbirləri Qarabağ ermənilərindən öyrənməyə çalışırlar ki, DQMV-in Ermənistana verilməsinin hansı konkret müsbət cəhətləri var? A.Ağabekyanın iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğunu yaddan çıxaran müxbirlərə cavab verirlər: “Necə ola bilər ki, müqəddəs iş haqqında söhbət gedərkən bütün hər şeyi hansısa haqq-hesabla müqayisə edəsən”, Sero Xanzadyan isə: “Qarabağ olmasa, bizə heç bir yenidənqurma lazım deyil” deyə xalqı qorxudurdu.²

Çox maraqlıdır ki, belə bir vaxtda Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyindən təcili tədbirlər görmək əvəzinə çəşqinlikdə qalıb lənglik göstərərək, Moskvadan tapşırıq gözləyirdilər. 1988-ci il fevralın 23-də “Bakinski raboçi” qəzetində dərc olunmuş məlumatda deyilirdi: “Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti dinamik inkişaf edir. Dəmir yolu, elektrik xətti kimi başlıca arteriyalar – DQMV-ni Azərbaycan SSR ilə sıx bağlayır. Vilayətdə çoxlu sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Stepanakert iri sənaye mədəniyyət mərkəzinə çevrilib. Faktlar göstərir ki, mühüm iqtisadi və sosial göstəricilərə görə DQMV orta respublika göstəricilərindən qabaqda gedir”.³

Həmin vaxtdan başlayaraq Stepanakert şəhərində mitinq-

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), s. 8-9.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 28-29.

³ “Бакинский рабочий” qəz., 23 fevral 1988; Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 96-101.

lər başlayır. Miting iştirakçıları “Lenin, Partiya, Qorbaçov!” şüarını səsləndirirdilər. Bu M.Qorbaçovun yenidənqurmasının arsenalında yenilik: aşağıdan təzyiq, kütlənin despotiyası idi.

Jurnalistlər mitinq iştirakçılarına sual verirdilər: “DQMV-nin əhalisinin dörd-də-birini azərbaycanlılar təşkil edir, bəs onlar necə olsun?” Cavabında isə eşidirdilər: “Bütün bu suallar nə üçündür? Sadəcə **onlara izah etmək lazımdır** ki, DQMV-nin Ermənistanına verilməsindən heç nə pis olmayacaq”. Y.Pompeyev yazırdı: “Bax belə, onlardan (azərbaycanlılardan – A.P.) soruşmaq yox, dilsiz məxluq kimi onlara izah etmək lazımdır”.¹

Dağlıq Qarabağda çıxan “Sovetski Karabax” qəzetinin səhifələrində, vilayətin radio və televiziya qovşağı ilə Azərbaycan və azərbaycanlıların ünvanına hər cür yalan və böhtanlar yağdırırdılar. Ermənilər artıq öz təbliğat məşinını təkcə Dağlıq Qarabağda, Ermənistanda, Sovetlər İttifaqında deyil, həm də bütün dünyada işə salmışdılar.

Ermənilər Stepanakertə gələn jurnalistlərdən tələb edirdilər ki, “Bizim haqqımızda ya yaxşı yazın, ya da heç nə yazmayın”, “pis cəhətlər barədə necə məlumat verilsin?” sualına “pis sözləri yalnız azərbaycanlılar barəsində yazsa bilərsiniz”² deyirdilər.

Həqiqətən də tezliklə mərkəzi mətbuatda ermənilərin bu “ağıllı məsləhətləri” öz əksini tapır. Beləki, əvvəllər bu hərəkatın milli zəmində kortəbii şəkildə yarandığı barədə məlumatlar verildisə, getdikcə bu kimi yazılar qəzet səhifələrindən yoxa çıxırdı.

1988-ci il martın 24-də “İzvestiya” qəzetinin müxbirləri “Mitinglərdən sonra görüş” başlığı ilə Dağlıq Qarabağdan verdikləri xəbərdə yazırdılar ki, ezamiyyəyə gedən vaxt biz qarşımızda bir vəzifə qoymuşduq: “Obyektiv olmaq, hər hansı birtərəfliliyə və ya yanlış qənaətə uymamaq”. Ermənilər bizdən

¹ Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 29.

² “Известия” qəz. 12 iyul, 1988 il.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

tələb edirdilər ki, “Həqiqəti söyləməyə sizə nə mane olur?” Prinsipcə heç nə. Həqiqətdə fevral ayının iki həftəsi müddətində gecə və gündüz keçirilən çoxminlik mitinqlərin “başlıca şüarı DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi idisə, səbəb kimi isə çoxlu sosial-iqtisadi, etnik, mədəni-tarixi...” məsələlər gətirilirdi.¹

Dağlıq Qarabağda olan mitinqlər kimi, ondan da daha çox adamın iştirak etdiyi mitinqlər İrəvanda da keçirilirdi. Həm Stepanakertdə, həm də İrəvanda hərəkata rəhbərlik etmək üçün komitələr yaradılmışdı. İrəvanda bu komitə “Qarabağ”, Stepanakertdə isə “Krunk” (“Durna”) adlanırdı.²

Mitinqlər zamanı müxbirlər mitinq iştirakçıları ilə söhbətdə bildirəndə ki, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin səs verməsi hələ məsələnin həlli demək deyil, SSRİ Konstitusiyasına görə bu məsələyə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR sonra isə SSRİ Ali Sovetlərində baxılmalıdır. Həmin vaxt “Krunk”un üzvü istifadə olan podpolkovnik A.Laçıçyan “onda biz partiya biletlərini atacağıq”, Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun dosenti Q.Qriqoryants isə “Partizan müharibəsinə başlayacağıq” deyirlər. Yerevanda isə S.Xanzadyan “Qarabağ olmayacaqsə, bizə heç bir yenidənqurma lazım deyil” deyirdi. Ermənilərin cavabları barədə müxbirlər istehza ilə yazırdılar: “Bax budur demokratiya – **hər şey əvvəlcədən məlumdur**”.³

Maraqlıdır ki, çoxlu mərkəzi mətbuat orqanları Qarabağ hadisələri başladığı vaxtda onun həqiqi məramını, millətçilik psixozunu, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq məqsədini ya başa düşməmişlər, ya da bilərəkdən ermənilərin tərəfini saxlamışlar. “Komsomolskaya pravda” qəzetinin yazdığına görə guya ermənilər muxtar vilayətdəki sosial vəziyyətdəki çatışmazlıqlar barədə yazılanlara, deyilənlərə birbaşa, ədalətli cavab gözlə-

¹ Yenə orada, 24 mart, 1988 il.

² “Известия” qəz. 12 iyul, 1988 il.

³ Yenə orada, 24 mart, 1988 il.

mişlər, bu cavabı almadıqda “Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi hərəkəti yaranmışdı”.¹

1988-ci il martın 24-də “1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişaf etdirilməsinin sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında”² Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti xüsusi qərar qəbul edir. Qərarda deyilirdi: “Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Soveti qeyd edir ki, Sovet İttifaqının bütün xalqlarının qardaşlıq köməyi sayəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti sosial və iqtisadi inkişaf sahəsində xeyli müvəffəqiyyətlərə nail olub. Xalq təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi təmin edilib. Təkcə son üç beşillik dövründə vilayətdə sənaye məhsullarının həcmi isə üç dəfədən çox, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 1,5 dəfə çoxalmışdı ... Əhalinin mənzil şəraiti, xəstəxana, kitabxana və klublarla təmin işi yaxşılaşdırılmışdı”.³

Əlbəttə, məqsədləri Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək olan erməni millətçiləri heç cür bununla razılaşmaq istəmirdilər. Özlərinə sərfəli təbliğatlar aparmaq üçün əsrlərlə təcrübə toplamış erməni şovinistləri xarici mətbuatda və SSRİ-nin mərkəzi mətbuatında “Pravda”, “İzvestiya”, “Trud”, “Sovetskaya kultura”, “Arqumentı i faktı”, “Literaturnaya qazeta”, “Moskovskiyə novosti”, “Komsomolskaya pravda”, “Drujba narodov” və başqa bu kimi qəzet və jurnallarda Azərbaycan və azərbaycanlılar əleyhinə ağıla belə gəlməyən böhtanlar uydururdular. Onlar qərb mətbuatından, habelə “Azadlıq”, “Amerikanın səsi”, “Bi-bi-si” kimi qərbin qızışdırıcı radiostansiyalarından da öz millətçilik təbliğatlarında məharətlə istifadə edirdilər.

DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Sov.İKP və SSRİ Nazirlər Soveti qərarının qəbulundan sonra İrəvanda “Qa-

¹ “Комсомольская правда” qəz., 26 mart, 1988 il.

² “Kommunist” qəzeti, 29 mart 1988, № 75.

³ “Kommunist” qəzeti, 29 mart 1988, № 75.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

rabağ” komitəsi özünün iclaslarından birində bu qərarın müzakirəsi zamanı bildirmişdir ki, “əgər Azərbaycan rəhbərliyi bu tələbləri yerinə yetirəcəksə, Ermənistan Dağlıq Qarabağı görməyəcək”.¹

Hətta “Qarabağ” komitəsi Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların qüvvədə olan konstitusiyaya qanunlarının tələbindən yan keçmək məqsədi ilə belə bir sərəsəm ideya da irəli sürüdürlər ki, Qarabağ erməniləri SSRİ-nin tərkibindən çıxınsınlar. Sonra isə SSRİ hökumətinə müraciət edərək yenidən Ermənistan SSR-ə daxil olsunlar. **Əgər DQMV SSRİ-dən çıxmaq hüququna malik deyildirsə, onda Ermənistan SSR** özü Dağlıq Qarabağın tərkibinə daxil olmaqla mərkəzi Stepanakert olmaqla yeni Artsax Respublikasını yaratsınlar.²

Bu təklif ermənilərin iç üzünü tamamilə açıq və bu hadisələrdə onların əsl məqsədinin DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən sosial-iqtisadi vəziyyətinin çətinliyi üzündən çıxması məsələsi olmayıb, yalnız onu Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək olduğu aşkar görünürdü.

Bu fikir onun ideoloqlarından biri olan S.Kaputikyanın 1988-ci il aprelin 5-də bütün Rusiyanın elm, mədəniyyət və mətbuat xadimlərinə ünvanladığı və xaricdəki rus mühacirət mətbuatında çap etdirdiyi müraciətində tam şəkildə açıqlanır.

Burada o, SSRİ-nin rəhbərləri M.Qorbaçov və N.Rijkova müraciətlə yazırdı: “Yəqin ki, qərarın altına öz imzalarını qoymuş hörmətli M.S.Qorbaçov və N.İ.Rijkov təəccüb ediblər ki, Dağlıq Qarabağda adamlar bu qərarla verilmiş olduqca səxavətli vədə sevinmirlər və onlar istədiklərinin üzərində, Azərbaycan dan ayrılmaq tələbi üzərində durmaqda israrlıdırlar. Bax onlara Ermənistana birləşmək əvəzində “sosial-iqtisadi cəhətdən yenidən qurulmaq” vədə olunur. Özü də bu yenidənqurma Azərbay-

¹ Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 33.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, с. 34.

canın müxtəlif nazirlik və idarələrinə tapşırılır. Qarabağlılara bu cür yenidənqurmanın qiyməti yaxşı məlumdur”.¹

c) Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə qovulması.

Bu hadisələrin əsası isə hələ 1988-ci il yanvarın 25-də, fevralın 18 və 23-də Ermənistandan qovulan azərbaycanlıların Azərbaycana növbəti dəstəsi gələn vaxtlardan başlamışdı. Gələnlərin sayı 4 min nəfərə yaxın olmuşdur.² Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan rəhbərliyi o vaxt cidd-cəhdlə bu vəziyyəti xalqdan gizlədir, nə Azərbaycan mətbuatı, nə də mərkəzi mətbuat bu barədə heç bir məlumat vermirdi. Hətta Sumqayıtdan əvvəl Əsgəranda ermənilər tərəfindən öldürülən iki azərbaycanlı haqqında da nə yerli mətbuatda, nə də mərkəzi mətbuatda xəbər verilməmişdi.

Erməni millətçiləri tərəfindən bilərəkdən planlı şəkildə Sumqayıtda təşkil edilmiş faciə barədə xəbərlər isə ermənilər tərəfindən tez bir zamanda, ildırım sürəti ilə təkcə keçmiş SSRİ ərazisinə deyil, bütün dünyaya yayıldı. Ermənilərin əvvəlcədən hazırladıqları kino və video filmlər dünyanın hər yerində nümayiş etdirilir. Azərbaycanlılar “vəhşi”, “qaniçən” və “adamyeyən” bir xalq kimi qələmə verilirdi.³

Sumqayıtda erməni millətindən olan 26 nəfərin ölümü üçün 96 nəfər məhkum olunan və ölüm cəzası kəsilərək güllələnənlər də oldu. Ermənistanda isə 217 nəfər azərbaycanlının

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 36.

² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, s. 61.

³ Бунятов З. Почему Сумгаит? // История Азербайджана по документам и публикациям. Баки, 1990, с. 362.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

vəhşicəsinə öldürülməsində iştirak etmiş ermənilər barədə nəinki dünya ictimaiyyəti, hətta Azərbaycanın özündə belə adamların çoxu xəbərsiz idi. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin SSRİ Prokurorluğuna sorğusuna verilən cavabdan məlum olur ki, Ermənistanda olan qırğının istintaqı Sumqayıtda olduğu kimi SSRİ Baş Prokurorluğuna deyil, Ermənistanın hüquq mühafizə orqanlarına tapşırılmışdı. Lakin onların icraatında olan 530 cinayət işindən yalnız 200 iş üzrə cinayət açılmış, 91 mütəhım barəsində cəmi 53 cinayət işi göndərilmişdi. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 31 nəfər müxtəlif müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Bir nəfər də olsun cinayətkar güllələnməyə məhkum edilməmişdir. 217 nəfərin vəhşicəsinə öldürülməsi üçün 30 nəfər adicə yüngül cəza almışdır.¹

Bütün bu proseslərin hazırlanması təsadüfi deyildi. 1988-ci ilin payızında İrəvanın teatr meydanında çoxminli mitinqlərin birində Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rafael Kazaryan demişdi: “On illər ərzində ilk dəfə olaraq bizim əlimizə çox nadir bir imkan düşüb. Ermənistanı təmizləmək”.²

Y.Pompeyev yazırdı: “Müdafiəsiz və silahsız azərbaycanlıları çox vaxt paltarsız və ev əşyalarısız evdən qovaraq, deyirdilər: “Məlun türklər, Ermənistandan rədd olun!”³

1989-cu ilin martında Ermənistan SSR Ali Sovetinin 13 nəfər və yerli Sovetlərin 176 nəfər azərbaycanlılardan ibarət deputatının imzası ilə “1988-ci ilin fevral-dekabr aylarında erməni ekstremistləri tərəfindən öz doğma ocaqlarından vəhşicəsinə qovulmuş Ermənistan SSR-in qəsəbə, kənd, şəhər, rayon və Respublika Ali Soveti deputatlarının və onların azərbaycanlı seçicilərinin başlarına gətirilmiş müsibətlər haqqında” SSRİ Ali Sovetinin xalq deputatlarına, SSRİ-nin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına, dünyanın bütün xalqlarına, Azərbaycan xalqına mürə-

¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 59.

² Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 82.

³ Yenə orada.

ciət qəbul olundu. Müraciətdə deyilirdi: “Qatı erməni millətçilərinin planı əslində respublikanı qeyri xalqlardan təmizləmək və 1988-ci il dekabrın 10-u “Ermənistanı türklərsiz respublika” elan etməkdən ibarət idi”.¹

Ermənilər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qorxutma və əliyalın xalq arasında vahiməyaratma üsullarından məharətlə istifadə edirdilər. Bu əməliyyatlar bilavasitə respublika rəhbərliyinin nəzarəti və təşkilatçılığı ilə həyata keçirilirdi. Müraciətdə qeyd olundu ki, bu işi həyata keçirmək üçün respublika rəhbərliyinin xeyir-duası ilə ekstremistlər tərəfindən azərbaycanlılar arasında vahimə və qorxu yaradaraq onların Ermənistan SSR-dən qaçmasına nail olmaq; İqtisadi təzyiq metodundan istifadə edərək çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırmaq; ərzaq üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə gedən azərbaycanlıları təhqir etmək, döymək, qarət etmək; onların qəbiristanlıqlarını, tarixi abidələrini dağıtmaqla, toy şənliklərinə və şadlıq məclislərinə quldurcasına basqın etmək və s. yollarla həyata keçirilsin. Bu cür hərəkətlər Masis, Vardenis, İcevan, Ararat rayonlarında daha kütləvi şəkil almışdı. Azərbaycanlıların daha sıx yaşadığı və əhalinin əksəriyyətini təşkil etdikləri rayonlarda belə onlar ixtisasları üzrə rəhbər vəzifələrə yaxın buraxılmırdılar. Kənd təsərrüfatında azərbaycanlıların aparıcı mövqeyinə və respublikada kənd təsərrüfatı sahəsində onlarca yüksək ixtisaslı azərbaycanlı kadrın olmasına baxmayaraq, Respublika Dövlət Aqrar Sənaye Komitəsində bir nəfər də olsun azərbaycanlı kadr yox idi. İrqi ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində ali təhsilli yüzlərlə azərbaycanlı iş axtarmaq üçün doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olurdu. Bu siyasətə etiraz etməyə cəsarət edənlər isə müxtəlif üsullarla susdurulurdu; azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi yerlərdə Bakıdan radio verilişlərinə qulaq asmağa belə

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 409-410.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

imkan verilmirdi və s.¹

1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-dən 200 min azərbaycanlının qovulması əsl genosid siyasəti idi. Uzun illər boyu və diqqətlə hazırlanmış bu plan məharətlə təşkil olunurdu. Xüsusi öyrədilmiş saqqallılardan ibarət erməni quldur dəstələri tərəfindən günahsız azərbaycanlı qocalar, qadınlar və körpələr soyuqqanlıqla döyülüb incidilir, qovulur və ağılagəlməz vəhşiliklə öldürülürdülər.

Ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi bu qanlı hadisələr barədə SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanlarına edilən say-sız-hesabsız müraciətlər isə laqeydliklə qarşılır, onların taleyi yenə də erməni cinayətkarlarına tapşırılırdı. Azərbaycanın simasız rəhbərləri isə Azərbaycana qaçmış azərbaycanlıları yenidən zorla məşinlərə dolduraraq geri, Ermənistana – saqqallıların hüzuruna qaytarırdı. Azərbaycandan qaçmış ermənilərin isə geri qayıtması münasibətilə respublika rəhbəri xalqımızı təbrik edirdi.

1988-ci ilin mayında Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı Xuraman Əliyeva və yazıçı Fərman Kərimzadə Moskvaya gedərək, Ermənistanda azərbaycanlıların çıxılmaz vəziyyətdə olmaları barədə çox qapıları döyürlər. Ümumiyyətlə, Ermənistanın müxtəlif rayonlarından azərbaycanlılardan ibarət onlarla nümayəndə heyətinin, minlərlə adamın onlara qarşı hazırlanan dəhşətli təcavüz hərəkətləri barəsində SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanlarına, partiya və hökumət rəhbərlərinə etdikləri müraciətləri cavabsız qalırdı.

Azərbaycanlılar belə münasibətin səbəbini ilk əvvəl SSRİ-nin rəhbəri M.Qorbaçovda və Moskvada kök salaraq, onun ətrafında yuva qurmuş şahnazarovların, aqanbekyanların, brutenslərin və paytaxtı ələ keçirmiş erməni lobbisinin digər nümayəndələrinin antiazərbaycan fəaliyyətində və bilavasitə bu işin onlar

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 400-411.

tərəfindən təşkilində görüldülər.¹

Ermənistan SSR Ali Sovetinin 13 və yerli Sovetlərin 176 deputatının müraciətində haqlı olaraq qeyd olunurdu ki, “Azərbaycanlıların başına gətirilən fəlakət planlı qaydada həyata keçirilirdi. Ermənistan SSR partiya və hökumət orqanlarının rəhbərlərindən başlayaraq məktəblilərə qədər bütün erməni əhali mü-təşəkkil surətdə bu hadisələrdə iştirak edirdi. Respublika rəhbərləri ayrı-ayrı rayonlara, rayon rəhbərləri isə ayrı-ayrı kəndlərə təhkim olunmuşdular.”²

Əvvəlcə respublika rəhbərləri rayon və kəndlərə gəlir və azərbaycanlılardan çıxıb getməyi tələb edirdilər. Sonra inzibati orqanların işçiləri gəlir və əhalini zorla qovub çıxarırdılar. Yollarda isə silahlı saqqalı erməni quldur dəstələri onlara hücum edir, qarət edir, öldürür və yandırır-dılar. Bu canilər qadınları soyarkən sırğa ilə birlikdə qulağı, üzüklə birlikdə barmağı kəsirdilər”.³

Millətçilik, Ermənistandan azərbaycanlıları qovmaq, Qarabağa sahiblənmək eyforiyası ermənilərin gözlərini elə tutmuşdu ki, hətta 1988-ci il dekabrın 7-də Spitakda baş verən dağıdıcı zəlzələ belə onların bu hərəkətinə təsir etməmişdi. Spitak rayonunun Qursalı kəndinin azərbaycanlı əhalisini həmin gecə qovmağı tələb etmiş SSRİ Xalq deputatı, Spitak rayon partiya komitəsinin birinci katibi Norik Muradyan zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş həmin kəndin əhalisinə dekabrın 7-dən 16-a qədər heç bir kömək göstərməmişdi. 10 günlük aclıqdan və əzab-əziyətdən sonra həmin kənddəki azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini D.Asanov tərəfindən xilas edilərək, vertolyotlarla Qazax rayonuna gətirilmişdi.⁴

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, s. 416.

² Yenə orada,

³ Yenə orada, s. 417.

⁴ Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Azərbaycandan Leninkanaya köməyə gedərkən ermənilərin bilərəkdən yaratdıqları şərait nəticəsində qəzaya uğramış təyyarədəki 77 nəfərdən 76-sı həlak olmuş, sağ qalmış F.Babayev isə müalicə üçün İrəvandakı hərbi hospitala aparılmışdır. Bundan xəbər tutan erməni millətçiləri həmin hospitalı əhatə edərək hospitalın həkim və tibb işçilərini azərbaycanlıyı orada müalicə etdikləri üçün divan tutacaqları ilə hədələyirdilər.¹

Ümumiyyətlə 1988-1991-ci illər ərzində Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfərə yaxın Azərbaycanlı qovulmuşdu. Azərbaycanlılara məxsus 51 min ev, 165 sovxoz və kolxozun əmlakı ermənilərə qalmış, azərbaycanlı əhalinin çoxlu mal-qarası ermənilər tərəfindən talanmışdır. 225 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 1.154 nəfər yaralanmış, yüzlərlə adama işgəncələr verilmişdir.²

“Ülfət” qəzeti 1992-ci il fevralın 22-də SSRİ Prokurorluğu və Azərbaycan istintaq orqanlarının Ermənistandan qovularkən öldürülən azərbaycanlıların rayonlar üzrə adbaad siyahısını dərc etmişdi. Siyahı üzrə 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, 5 südəmər və 18 müxtəlif yaşlarda uşaq qətlə yetirilmişdir.

Bunun müqabilində isə Azərbaycandakı ermənilər nəinki sağ-salamat köçüb getmiş, hətta evlərini istədikləri kimi satmış, dəyişmiş, ev əşyalarını isə dövlət hesabına daşayıb aparmışlar.

Maraqlıdır ki, azərbaycanlılar Ermənistan ərazisini tamamilə tərk etdikdən sonra M.Qorbaçov qaçqınlığın qarşısını almaq barədə fərman verdi. Bu vaxt isə ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycanı tərk etməsi prosesi başlayırdı. Bu fərman məqsədli şəkildə ermənilərin Azərbaycandan getməsinin qarşısını almağı nəzərdə tuturdu. Ermənilər qaçdıqda belə, Bakıda onların boş evləri dövlət tərəfindən qorunurdu. Digər tərəfdən, Bakıda yaşayan ermənilər aylarla işə çıxmır, bunun

deportasiyası, s. 417; Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 97.

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, s. 418.

Ataxan Paşayev

müqabilində isə hər ay tək cə maaşlarını deyil, həm də mükafat belə alırdılar. Erməniləri işdən çıxaran idarə və müəssisə rəhbərləri isə ciddi cəzalandırılırdı.

IV fəsil

SSRİ-nin DAĞILMASI, ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI SİLAHLI TƏCAVÜZÜ

d) Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların Ermənistan orduları tərəfindən işğalı.

1985-ci ildə ermənilər M.Qorbaçovun yenidənqurmasından mümkün qədər tam yararlanaraq, Dağlıq Qarabağı və ətraf rayonları ələ keçirməyə müvəffəq oldular.

1987-ci ilin oktyabr plenumunda H.Əliyevin istefaya göndərilməsi ermənilərin əl-qolunu açdı. M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi A.Aqanbekyanın Fransadakı erməni diasporu qarşısında etdiyi çıxışının nəticələri özünü çox gözlətmədi.¹ Artıq 1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin binası qarşısında ilk mitinq keçirildi. Mitinqə 400 nəfərə yaxın adam çıxarılmışdı. Onların üzlərində ermənilə-

¹ События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов), с. 7.

rə məxsus qorxu və təlaş duyulmaqda idi. Mitinqin təşkilatçıları olan “Krunk”un üzvləri isə onları dağılmağa qoymurdu.

“Krunk”un sədri – Qarabağ mərmər zavodunun direktoru təkcə Dağlıq Qarabağda deyil bütün Azərbaycanda mərmər paylamaqda “xüsusi səxavət sahibi” olan Arkadi Manuçarov idi. A.Manuçarov bu mitinqi Azərbaycan rəhbərliyindən və xalqından “xahiş mitinqi” adlandırırdı.¹

DQMV Partiya Komitəsinin, Şuşa rayonundan büro üzvü olan, Şuşa Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, Niyazi Hacıyevin verdiyi məlumata görə həmin il fevralın 18-də Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi V.Konovalov Vilayət Partiya Komitəsinin büro iclasındakı çıxışında bildirmişdi: “Bizə məlumdur ki, mitinqləri “Krunk”, “Krunk”u isə burada əyləşən bir qrup vilayət rəhbəri idarə edir. Tezliklə bu təşkilatçılar barəsində çox ağır və radikal ölçülər götürüləcəkdir”.²

Azərbaycan Təhlükəsizlik Komitəsinin məlumatına görə bu cür təxribatları başda Q.A.Poqosyan olmaqla təşkil edən Dağlıq Qarabağdakı 11 nəfər rəhbər işçi həbs olunmalı idi. Bu məlumata dərhal razılıq vermək əvəzində, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.Bağirov məsləhət üçün M.Qorbaçova zəng etdi. M.Qorbaçov isə ona qəti etirazını bildirdi. Elə bu vaxt məlum oldu ki, hələ V.Konovalov Xankəndində olarkən, artıq ermənilər Moskvaya – Şahnazarova zəng etmiş, V.Konovalovun dediklərini M.Qorbaçova çatdırmışlar.³

Həmin il fevralın 19-da Vilayət Partiya Komitəsinin geniş büro iclası keçirildi. Müzakirələr zamanı ermənilər sosial-iqtisadi təzyiqə məruz qaldıqlarını bəyan etdikdə, orada iştirak edən azərbaycanlılar daha konkret faktlara müraciət etdilər. Onlar göstəridilər ki, bu necə sosial-iqtisadi təzyiqdır ki, Q.Poqosyanın sədr olduğu Aqrar Sənaye Komitəsi sistemindəki

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 93.

² Yenə orada, s. 94.

³ Yenə orada, s. 94.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

100 nəfərdən yuxarı rəhbər işçilər arasında bir nəfər də olsun, azərbaycanlı yoxdur, kommunal təsərrüfat sistemində işləyən 300 nəfər işçidən (süpürgəçi, fəhlə və s.) 200 nəfərdən çoxu azərbaycanlıdır.¹

1988-ci il fevralın 23-də Sov. İKP MK katibi Q.Razumovski başda olmaqla Moskvadan gələn nümayəndə heyəti K.Bağirov və Azərbaycan KP MK-nın bir neçə büro üzvünün iştirakı ilə DQMV Partiya Komitəsinin büro və plenum iclaslarını keçirdilər. B.Gevorkov birinci katib vəzifəsindən azad edilərək, onun yerinə Dağlıq Qarabağda baş verən bütün hadisələrin əsas təşkilatçısı H.Poqosyan seçildi. Həm iqtisadiyyat sahəsindəki “əməllərinə”, həm də millətçilik ideyalarının qızıqdırılmasındakı “xidmətlərinə görə” həbsxanaya getməli olan H.Poqosyan vilayətdə birinci şəxsin kreslosuna oturuldu.²

Fevralın 25-də Vilayət Partiya Komitəsinin fəallar yığıncağı adı ilə “Krunk” təşkilatının xüsusi iclasını keçirən H.Poqosyan yığıncaq iştirakçılarını bütün kütlələri ayağa qaldırmağa çağırır. Bu işdə M.Qorbaçov, S.Şahnazarov və Moskvada yaşayan, rəhbər vəzifədə olan digər ermənilərin də onları dəstəklədiyini elan edir.³

Fevralın 26-da M.Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə müraciət etdi. Onun müraciətindəki “DQMV-də yığılıb qalan nöqsanlar və çətinliklər az deyildir” və “biz müxtəlif ideyaların və təkliflərin açıq müzakirəsindən boyun qaçırmağın tərəfdarı deyilik”⁴ ifadələri ermənilərə öz hərəkətlərini daha da fəallaşdırmağa ümid verdi.

1988-ci il fevralın 27-də Sov. İKP MK-nın məsul işçisi, əslən Dağlıq Qarabağdan olan, Azərbaycanın çörəyi ilə böyüyərək firəvan həyat sürmüş Karen Brutens guya məsələləri nizam-

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 95.

² Yenə orada, s. 97-98.

³ Yenə orada, s. 98.

⁴ “Kommunist” qəzeti, 27 fevral 1988.

lamaq məqsədilə Xankəndinə göndərildi. O, burada məsələni nizamlamaq əvəzinə əslində ermənilərlə çox məxfi iş aparır. O, Moskvaya döndükdən sonra Qarabağ erməniləri təkcə Xankəndində deyil, habelə vilayətin digər rayon mərkəzlərində də mitinqlər keçirməyə başladılar.¹

Ermənilər açıq mübarizəyə keçmək üçün bəhanə axtarırdılar. Bəhanə üçün isə Sumqayıt seçildi. Bu da təsadüfi deyildi. Azərbaycanın digər şəhərlərində bu hadisəni törətmək mümkün deyildi. Sumqayıt şəhərində, demək olar ki, keçmiş SSRİ-nin bütün millətlərinin nümayəndələrindən, habelə əhali arasında çoxlu cinayətkar ünsürlərin olması buna əlverişli imkan yaradırdı.²

Sumqayıt hadisələri zamanı cinayət törədənlər arasında təkcə azərbaycanlılar deyil, ləzgilər, ruslar, ermənilər də var idi. Paşa ləqəbli erməni Qriqoryan isə bu hadisələr zamanı xüsusi qəddarlıq göstərmişdi. Bir sözlə, Sumqayıt hadisələri ermənilər tərəfindən “məharətlə planlaşdırılmış xüsusi aksiya idi”.³

Həmin hadisələrin sabahı günü bütün radio stansiyaları “qan iyindən ağıllarını itirən azərbaycanlıların erməniləri öldürdükləri” barədə xəbərlər yaydı. Avropa və Amerikanın bütün televiziya kanalları “Sumqayıt hadisələrini əks etdirən dəhşətli kadrlar” göstərirdilər. Hadisələrin ertəsi günü Xankəndində “Sumqayıt soyqırımını qurbanlarına” abidə də ucaldıldı.⁴

Sumqayıt hadisələri haqqında respublikamızda ilk xəbər isə yalnız Azərinform tərəfindən martın 3-də verildi. Guya “Sumqayıtda bir dəstə xuliqan şuluqluq salmış, faciəli hərəkətlər baş vermiş, tələfatlar var... Cinayətkar hərəkətlərdə ifşa olunmuş şəxslər hüquq mühafizə orqanları tərəfindən yaxalanmışlar. SSRİ Baş prokurorunun istintaq qrupu cinayətlərin təhqiq olun-

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 99.

² Буниятов З. Почему Сумгаит?...

³ Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха, s. 60-62.

⁴ Yənə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

ması və cinayətlərdə əli olan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görür”.¹

M.Qorbaçovun razılığı ilə başladığı Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi hərəkatı getdikcə daha da genişlənir, xaricdəki erməni diasporu, Eçmiadzin kilsəsinin rəhbərlik etdiyi bütün dünyaya səpələnmiş erməni Qriqoryan kilsəsi Sumqayıt hadisələrini əldə dəstəvüz edərək Azərbaycana qarşı geniş təbliğat kampaniyası aparır.

1988-ci il martın 23-də Kremldə A.Qromikonun sədrliyi ilə keçən SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin iclasında Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-dəki hadisələr barəsindəki müttəfiq respublikaların müraciətləri ilə əlaqədar tədbirlər haqqında məsələ müzakirə edildi. Qəbul olunmuş qərarda deyilirdi: “Mürəkkəb milli ərazi məsələlərini dövlət hakimiyyət orqanlarına təzyiq yolu ilə, emosiyaların və ehtirasların qızıqdırılması, SSRİ Konstitusiyasında təsbit olunmuş milli dövlət sərhədlərini və milli inzibati dəyişikliklər uğrunda çıxış edən cürbəcür özbaşına qurumlar yaradılması şəraitində həll etməyə cəhd göstərmək yolverilməz sayılsın, çünki belə cəhdlər gözlənilməz nəticələr verə bilər”.²

Martın 28-də “Pravda” qəzetinin Azərbaycan üzrə müxbiri Z.Qədimbəyovun həmin qəzətdə “Qardaşlar arasında sənin-mənim” olmamalıdır” məqaləsi çıxır.³

Təəssüflər olsun ki, 1920-ci ildən başlayaraq “Qardaşlar arasında sənin-mənim” olmamalıdır deyə-deyə, nə qədər torpaqlarımızı itirdik, şəhidlər verdik.

Azərbaycanda biz bu düşüncələrlə yaşadığımız bir zamanda, artıq mart ayında Ermənistan SSR-dən Ermənistan rəhbərliyinin xeyir-duası ilə saqqallılar tərəfindən terrorizə edilərək qovulan azərbaycanlılar Azərbaycana pənah gətirdi.

¹ “Kommunist” qəzeti, 3 mart 1988.

² “Kommunist” qəzeti, 24 mart 1988.

³ “Pravda” qəzeti, 28 mart 1988.

Ermənistandan gələn qaçqınların bir hissəsi Şuşada sanatoriyalarda, internatlarda və istirahət evlərində yerləşdirilirdi. Lakin axın gəlməkdə davam edirdi. Şuşa və Qağlıq Qarabağın digər kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi bir çox qaçqın ailələrini öz evlərində yerləşdirirdilər.

Yuxarıda ətraflı qeyd edildiyi kimi, 1988-ci il martın 24-də Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını gücləndirmək tədbirləri haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi.

Xankəndi şəhər İcraiyyə Komitəsi özünün 1988-ci il 5 mart tarixli qərarı ilə gizli işləyən “Krunk” təşkilatını rəsmi olaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirici komitə kimi təsdiq etdi.

Aprelin 24-də Xankəndi şəhər İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə ilk dəfə olaraq 1915-ci il erməni “Soyqırımı”nın anma mərasimi keçirilir və orada 9 minə yaxın erməni iştirak edir.¹

Dinc tətilər vasitəsilə təzyiq edərək DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsinə inamlarını itirən ermənilər terror, güc tətbiqi və müharibə variantlarına hazırlanırlar. Sosial-iqtisadi əməkdaşlıq adı altında İrəvana mina hazırlamaq sifarişi verən Q.Poqosyan minaaxtaran qurğuların istehsalını öz üzərinə götürür və Şuşa radio zavodunu müxtəlif bəhanələrlə Xankəndinə köçürmək qərarına gəlir. Bunun üçün o, vilayət partiya komitəsinin 2-ci katibi V.Malkovu və Qarabağ ipək kombinatının partkomu Robert Köçəryanı Şuşaya göndərir. Lakin erməni fitnəkarlıqlarına bələd olan şuşalılar buna yol vermirlər.²

Həmin il mayın 14-də Şuşada 5 min azərbaycanlının iştirak etdiyi mitinqi keçirilir. Onlar azərbaycanlılara qarşı başlanmış terror aktlarına, “özünümüdafiə” dəstəsi adı altında yaradılmış hücumçu erməni qruplarına, respublika və ittifaq rəhbərlərinin DQMV-dəki ekstremistlərə qarşı tədbirlər gör-

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 110-111.

² Yenə orada.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

mədiklərinə görə öz etirazlarını bildirirlər. Miting iştirakçıları DQMV-nin ləğv edilməsini, kütləvi surətdə işdən çıxarılmış azərbaycanlıların öz iş yerlərinə bərpa olunmasını, separatizmə son qoyulmasını tələb edirlər.¹

1988-ci ilin mayın 21-i Azərbaycan xalqının tarixində qara hərfələrlə yazılmalıdır. Şahnazarovların, brutenslərin əli altında işləyən, söz yox ki, onların diktəsi ilə sonralar adamlar arasında “bambılı” ləqəbi qazanmış Ə.X.Vəzirov Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi “seçildi”. Həmin gün İrəvanda da S.Q.Arutunyan Ermənistan KP MK-nin 1-ci katibi seçildi. Bakıda keçirilən plenumda iştirak edən Y.Liqaçov DQMV-in Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinin yolverilməz olduğunu, İrəvanda keçirilən plenumda iştirak edən A.Yakovlev isə demokratiya ideyalarını həyata keçirməkdə erməniləri dəstəklədiyini bildirdi.²

Respublika rəhbərlərinin dəyişdirilməsinə baxmayaraq, iki respublika arasında münasibətlər getdikcə daha da mürəkkəbləşirdi. Xankəndi və Şuşada iki xalq arasında toqquşmanın qarşısını almaq üçün SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Qafqaz və Şimali Qafqaz üzrə qərargah rəisi general-mayor V.N.Safonovun rəhbərlik etdiyi hərbi kontingent Xankəndi və Şuşa şəhərində yerləşdirildi.³

1988-ci il iyunun 13-də Bakıda Lenin meydanında Ə.Vəzirovun tapşırığı ilə Bakı şəhərinin sənaye müəssisələri, təşkilatları, idarələri, tədris müəssisələri, əmək kollektivlərinin mitinqi təşkil edildi. Öz çıxışında Vəzirov deyir: “Bugünkü mitinq əvvəllər olmuş fitnəkar çıxışlara əməkçilər Bakısının qəti cavabıdır”.⁴ Miting iştirakçılarını sakitliyə çağıran Vəzirov bildirir: “Ermənistandan qaçanların böyük əksəriyyəti aparılan iş sayə-

¹ Yenə orada, s. 111-112.

² “Kommunist” qəzeti, 22 may 1988.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 113-114.

⁴ “Kommunist” qəzeti, 14 may 1988.

sində doğma yerlərinə qaytarılmışlar”.¹ Əslində isə Respublika Statistika İdarəsinin verdiyi rəsmi məlumatla görə 1988-ci il iyunun 14-də həmin tarixə qədər Ermənistandan Azərbaycana 17.256 nəfər qaçqın gəlmişdi.

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 11-ci çağırış 7-ci sessiyası isə iyunun 16-da DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılarq Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsinin mümkün olmadığı barədə qərar qəbul edir.²

Bununla əlaqədar iyunun 20-də DQMV-də vilayət icraiyyə komitəsi təcili növbədənəkar sessiya çağırılır. Məqsəd Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq barədə qərar vermək və Vilayət İcraiyyə Komitəsinin binası üzərindən Azərbaycan bayrağını Ermənistan bayrağı ilə əvəz etmək idi. Bu zaman meydana toplaşan ermənilər “miatsum” deyə qışqırırdılar. Orada general Krayev bir çox erməniləri susdura bilir və o, hərbiçilər vasitəsi ilə Azərbaycan bayrağını öz yerinə asdırır.³

Elə həmin vaxtlar Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə sıxışdırılması və qovulması işi davam etdirilirdi. Hətta “Kommunist” qəzeti 19 iyun tarixində “Ermənpress” Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatına istinadən bildirirdi ki, “iyunun 17-də təqribən saat 21-də Masis qəsəbəsində, habelə Masis rayonunun Sayat Nova kəndində iğtişaşlar və xuliqanlıq hərəkətləri törədilmişdir. Vətəndaşlar bədən xəsarəti almamış, həyatlarına və sağlamlılıqlarına digər qəsdlər edilməsinə yol verilməmişdir.”⁴

Azərbaycana yeni rəhbər təyin olunmuş Ə.Vəzirov öz fəaliyyətini Qarabağ məsələsinə yönəltmək əvəzinə, iki istiqamətə

¹ Yenə orada.

² “Kommunist” qəzeti, 17 iyun 1988.

³ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 116-117.

⁴ “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1988.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

yönəldir. Birinci erməniləri razı salmaqla Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etmək, ikincisi isə Dağlıq Qarabağ məsələsindən daha çox Heydər Əliyev əleyhinə təbliğat aparmaq. Əlbəttə, ikinci məsələyə o, daha çox üstünlük verir, bu istiqamətdə xüsusi fəallıq göstərirdi. Məsələn, Sov.İKP XIX Ümumittifaq konfransında Ermənistan KP MK-nın birinci katibi S.Arutunyan öz çıxışında DQMV-də ədalətin bərpa edilməsindən söz açdığı bir vaxtda Ə.Vəzirov öz çıxışında Qarabağ hadisələri barədə demişdi: “Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələrdə respublikanın və vilayətin keçmiş rəhbərlərinin təqsiri çox böyükdür. Biz istər siyasi, istər sosial və istərsə də iqtisadi sahələrdə vəziyyəti qətiyyətlə düzəltməyə girişmişik”.¹

Həqiqətdə isə iyul ayında Xankəndində vəziyyət gərgin olaraq qalır, şəhərdə tətilər davam edirdi. Ermənistan SSR-dən isə azərbaycanlılar kütləvi surətdə qovularaq Azərbaycana pənah gətirirdi. Ermənistandan gəlmiş azərbaycanlılar müvəqqəti olaraq Azərbaycanın 43 rayonunda yerləşdirilmişlər. Azərinformun məlumatında bildirilirdi ki, bu günədək Ermənistandan Azərbaycana 20 min nəfərədək adam (4 mindən çox ailə) gəlmişdi.²

Bu vaxt Ermənistandan gələn qaçqınların çoxu Dağlıq Qarabağda Şuşaya və azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə üz tuturdu. Bu isə təkcə Dağlıq Qarabağ ermənilərini deyil, Ermənistan ermənilərini də vahiməyə salır. 1988-ci il iyulun 4-də DQMV İcraiyyə Komitəsi qaçqınları Şuşada və onun kəndlərində yerləşdirməyi qadağan edən qərar qəbul edir və bununla əlaqədar Şuşa rəhbərləri barədə qəti tədbirlər görmək barədə respublika rəhbərliyi qarşısında məsələ qoyur.

Nəinki bu qərar, hətta vilayətin inzibati orqanlarının yollara qoyduqları yolbəndlər belə qaçqınların Şuşaya gəlməsinin qarşısını ala bilmir. N.Hacıyevin yazdığına görə hətta iyulun 6-da Ermənistan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Aslanyan

¹ “Kommunist” qəzeti, 1 iyul 1988.

² Yenə orada, 10 iyul 1988.

başda olmaqla 4 nəfərlik nümayəndə heyəti İrəvandan Şuşaya gələrək Ermənistandan gələn qaçqınların Şuşaya yığılmasından narahat olduqlarını bildirirlər. Gərgin danışıqlardan sonra qərara alınır ki, qaçqınlar ya Şuşada qalacaqlar, ya da Ermənistana, öz doğma yerlərinə qayıdacaqlar. Aslanyan bildirir ki, onlar üçün qaçqınları Ermənistana qaytarmaq daha münasibdir, nəinki Şuşada, DQMV-də saxlamaq. Onlar bu fikirlə də razılaşaraq Xankəndinə gedirlər.¹

Görünür, Xankəndindən Moskvaya M.Qorbaçovun ətrafında olan ermənilərə zəng nəticəsində Ə.Vəzirova güclü təzyiq göstərilir. Ə.Vəzirov 1988-ci il iyulun 7-də rayon rəhbərliyinə zəng edərək qaçqınları Şuşadan çıxarmağı tələb edir və bildirir ki, hətta M.Qorbaçova da çatıb ki, Şuşadakı qaçqınlar Xankəndi ermənilərini sıxışdırırlar.²

Ə.Vəzirovun tapşırığı ilə şuşalıların və qaçqınların etirazlarına baxmayaraq, bir neçə gün ərzində DQMV-dəki, o cümlədən Şuşadakı 4 minə yaxın qaçqından 3 mindən çoxu respublikanın Dəvəçi, Lənkəran, Şamaxı, Beyləqan, Yevlax, Kürdəmir, Salyan, Neftçala, Astara, Şəmkir, Xaçmaz, Bərdə və Tərtər rayonlarına köçürülür. Bu işin təşkili üçün Ə.Vəzirov büro üzvlərini, nazirləri, komitə sədrilərini və digər rəhbər işçiləri Şuşaya göndərir.³

Getdikcə vəziyyət daha da pisləşir. Sentyabr ayında artıq Xankəndi və Dağlıq Qarabağın rayon mərkəzlərindən başqa, Ermənistanın İrəvan, Leninakan, Abovyan, Çarentsavan, Eçmiadzin şəhərlərində də bir sıra müəssisələr tətıl edərək işi dayandırılırlar. Sentyabrın 18-21-i arası Xankəndində azərbaycanlılar yaşayan evlər yandırılır, adamlar döyülərək, Şuşaya qovulurlar. Eyni zamanda Şuşada buna adekvat cavab reaksiyası verilir. Sentyabrın 21-də DQMV-də və Ağdam rayonunda xüsusi vəziyyət

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 118.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 119-120.

³ Yenə orada, 120-121.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

yət elan olunur. Oktyabrın 4-nə qədər Dağlıq Qarabağın Xankəndi və Xocalı ərazilərində yaşayan bütün azərbaycanlılar döyülərək köçüb getməyə məcbur edirlər.

Həmin ilin noyabr-dekabr aylarında vəziyyət daha da gərginləşir. Bakıda Azadlıq meydanında izdihamlı mitinqlər keçirilir. İlk dəfə olaraq “Kommunist” qəzetində noyabrın 22-də keçirilən mitinq haqqında İlham Rəhimli və Şahmar Ələkbərzadənin “Yenilməz iradə” başlıqlı reportajları çap olunur. Aydın Məmmədov mitinqdəki çıxışında demişdi: “On aydır Azərbaycan xalqının rahatlığı, dincliyi pozulub. On aydır Dağlıq Qarabağ fitnəkarlar ocağına çevrilib. On aydır balayanlar, kaputikyanlar, xanzadyanlar, aqanbekyanlar nifaq dəyirmanına rəvac verir, vilayət partiya komitəsinin katibi H.Poqosyan və onun əlaltıları Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirlər”.¹

Noyabr-dekabr aylarında Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanla Ermənistan arasında vəziyyətin kəskinləşməsindən istifadə edən ermənilər orada yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə qovulması işini təşkil edirlər. Nəticədə, hökumət komissiyasının verdiyi məlumata görə dekabrın 8-nə qədər Ermənistandan Azərbaycana 119.094 nəfər, dekabrın 14-nə qədər 130 min nəfər, dekabrın 25-nə qədər isə artıq 165 min nəfərdən çox azərbaycanlı gəlmişdi.²

Dekabrın 7-də Ermənistan SSR-də Spitak və Leninakanda baş verən dağıdıcı zəlzələyə ilk reaksiya verən və kömək əlini uzadan Azərbaycan oldu. Hətta belə bir vaxtda da ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi və orada qalan azərbaycanlıların qovulması işini yaddan çıxarmadılar. Təbii fəlakətlə bağlı Ermənistana baş çəkməyə gələn M.Qorbaçov müsahibələrindən birində Dağlıq Qarabağ barəsində ona verilmiş suala belə cavab vermişdi: “Zənnimcə, özü-özülüyündə Qarabağ problemi var... Azərbaycanın keçmiş rəhbərliyi hansı

¹ “Kommunist” qəzeti, 23 noyabr 1988.

² Yenə orada. 8, 9, 17, 25 dekabr 1988.

mərhələdəsə bu əhaliyə düzgün yanaşmamış, sadəcə olaraq bəzən insan kimi yanaşmamışlar”.¹

Azərbaycan rəhbərliyi qızğın surətdə SSRİ Xalq Deputatları seçkilərinə hazırlaşdığı bir vaxtda SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də M.Qorbaçovun sədrliyi ilə keçirilmiş iclasda Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında yaranmış vəziyyətlə bağlı məsələ müzakirə etdi. Həmin iclasda Ə.Vəzirov və S.Arutyunyan çıxış etdilər və qəbul olunmuş qərarda Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət hüququnu saxlamaqla DQMV-də müvəqqəti olaraq Xüsusi İdarə formasının tətbiq olunmasını məqsədəuyğun sayıldı. Əslində isə sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu, DQMV-ni Azərbaycandan ayırmaq demək idi.²

Sov.İKP MK-nın şöbə müdiri A.Volski öz vəzifəsində saxlanılmaqla DQMV Xüsusi İdarə Komitəsinin sədri təyin olundu. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bu komitənin tərkibində 5 nəfər rus, 2 nəfər erməni və yalnız 1 nəfər azərbaycanlı var idi.³

Ermənilər isə Dağlıq Qarabağda yaranmış xüsusi idarə rəhbərlərindən, xüsusilə A.Volskidən məharətlə istifadə edərək, yeni həmlələrə hazırlaşirdilər. Yanvarın 28-də A.Volski **İrəvana** gedərək, Ermənistan rəhbərləri ilə Dağlıq Qarabağa dair məsləhətləşmələr apardı.

Həmin ilin fevralında Xüsusi Qarabağ Komitəsinin üzvü V.Mişin Ermənistanda rus dilində nəşr olunan “Kommunist” qəzetinin müxbiri K.Zaxaryanla müsahibəsində bildirmişdi ki, “ola bilsin ki, ən demokratik yolla yaranmayan komitə öz fəaliyyətində ən demokratik iş metodlarından istifadə edəcək”.⁴

O, elə növbəti cümləsində özünəməxsus “demokratikliyin”

¹ Yenə orada. 13 dekabr 1988.

² “Kommunist” qəzeti, 13 yanvar 1989.

³ “Известия” qəz. 15 yanvar 1989.

⁴ “Коммунист” qəzeti (İrəvan), 18 fevral 1989.

mənasını açıqlayır: “Məhəlli təsərrüfat hesabı bizim üçün nə şiltaqlıq, nə moda olmayıb, ən vacib zərurətdir. Artıq indi müstəqil birliklərin yaradılması üçün ilk addımlar atılır. Məsələn, Stepanakert mebel fabrikinin çox yaxşı iqtisadi göstəriciləri olan “Yuq Mebel” (“Cənub Mebel”) birliyinin tərkibinə verilməsi barədə qərar qəbul edilib. Analoji iş başqa nazirliklərlə də aparılır, çoxsistemli müəssisələrin taleyi həll edilir”.¹

V.Mişin elə həmin il martın 23-də isə “Sovetski Karabax” qəzetinin müxbirinə verdiyi digər müsahibəsində bildirir ki, mən Qarabağ hərəkatının məqsədlərinə hörmətlə yanaşıram, bildirmək istəyirəm ki, burada, DQMV-də adamlar bütün SSRİ-də olduğu kimi, sosializmin mahiyyətindən irəli gələn təhriflərdən əziyyət çəkirdi. Onu da deyim ki, bu təhriflərin dərəcəsi DQMV-də milli hüquqların pozulması ilə daha da dərinləşdirilirdi. Hazırda Qarabağ Təşkilat Komitəsinin (QTK) başlıca vəzifələrindən biri – vilayətin təsərrüfat hesabını artıq bu il SSRİ Dövlət Plan Komitəsi QTK-nin təqdimatı ilə DQMV-ni xalq təsərrüfatı planında müstəqil iqtisadi vahid kimi ayırır...” Ermənistanla sıx əlaqələr yaratmaq bizim üçün prinsipial məsələdir.²

Lakin A.Volskinin başçılığı ilə Komitənin həyata keçirdiyi bütün tədbirlər heç bir nəticə vermədi. Çünki, ermənilərin tələbi sosial-iqtisadi problemlər deyil, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan dan ayrılmaq tələbinin yerinə yetirilməsi idi. “Sovetski Karabax” qəzeti 1989-cu il mayın 7-də bildirirdi ki, artıq dörd gündür sənaye müəssisələrində iş dayandırılıb, məktəblərdə dərslər aparılmır. Bütün danışıqların əsas mövzusu isə Qarabağ problemidir. Tətillərin dayandırılması üçün başlıca şərt DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən ayrılması tələbidir.³

A.Volskinin təşkilat komitəsi tərəfindən DQMV-dəki idarə və müəssisələrin getdikcə Azərbaycanın yurisdiksiyasından

¹ Yenə orada.

² “Советский Карабах” qəzeti, 23 mart 1989.

³ Yenə orada. 7 may 1989.

çıxarılması Dağlıq Qarabağ ərazisindəki azərbaycanlıların yaşadığı məntəqələrin isə ermənilər tərəfindən blokadaya alınması və son nəticədə yandırılıb dağıdılması, əhalinin isə qırılıb və qovulması ilə nəticələnirdi.

1989-cu il mayın 25-də SSRİ Xalq Deputatlarının birinci qurultayı öz işinə başladı. Həmin qurultaya Ermənistan SSR tərəfindən həm də DQMV-dən seçilmiş deputatlar qatıldı. Qurultayın ilk dəqiqələrindən onlar DQMV ilə bağlı məsələdə təşəbbüsü öz əllərinə aldılar. Qurultaydan sonra isə Dağlıq Qarabağ uğrunda açıq mübarizəyə keçdilər. Ə.Vəzirovun köhnə prinsiplərlə seçdiyi azərbaycanlı deputatların, demək olar ki, əksəriyyəti bu işlərdə naşı olduqlarından lazımi hərəkət edə bilmir, sədrlik edən M.Qorbaçov da onlara imkan vermirdi. Onların “ən böyük uğuru” güc-bəla ilə bir qrup deputatın “ehtirasların qızışdırılmasına rəvac verməmək” çağırışı oldu.¹

Həmin il iyunun 8-9-da DQMV-dəki “Qarabağ hərəkatı” ilə Ermənistandakı “Qarabağ” təşkilatının Xankəndində birgə iclası keçirildi və burada Azərbaycan və azərbaycanlılara qarşı təxribatları gücləndirmək qərara alındı.²

İyul ayından başlayaraq ermənilər artıq açıq terror fəaliyyətinə keçdilər. İyulun 7-də Xankəndi yaxınlığındakı – azərbaycanlılar yaşayan Kərkicahan kəndini yandırdılar. İyulun 8-də isə “miatsum” hərəkatının təsis konfransı həmin təşkilatı rəsmən yaradaraq Robert Koçaryanı onun sədri seçdi. Artıq iyul ayının sonlarında ermənilərin Azərbaycandan Naxçıvana gedən qatarlara hücumları son həddə çatdı. Qatarların Naxçıvana hərəkatı tamamilə dayandırıldı.

1989-cu il avqustun 16-da Xankəndində ermənilər tərəfindən “DQMV əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin qurultayı” keçirildi. Qurultay 79 nəfərdən ibarət İdarəedici Milli Şura və 12 nəfərlik rəyasət heyəti seçdi. SSRİ Xalq Deputatı V.Qriqoryan

¹ “Советский Карабах” qəzeti, 23 mart 1989.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 126.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

heyətin sədri seçildi. “Qurultay” Dağlıq Qarabağı “müstəqil it-tifaq ərazisi” elan etdi.¹

Avqustun 20-də bu qərar Azərbaycan SSR Ali Soveti Rə-yasət Heyəti tərəfindən ləğv olunsa da, onun heç bir əhəmiyyəti olmadı. Avqustun 20-də ermənilər “Milli müdafiə dəstələri” yaradaraq, 17 yaşından 50 yaşınadək bütün erməniləri bu dəstələrə cəlb edirlər. Artıq M.Qorbaçov və Moskvadakı ermənilər tərəfindən qarşıya qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirmiş, yəni faktiki olaraq DQMV-ni Azərbaycandan ayırmış A.Volskinin xüsusi idarə komitəsi sentyabrın 15-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən ləğv olundu.²

Bu dövrdən başlayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı geniş terror əməliyyatlarına başlayırlar. Onlar avtobuslarda, qatarlarda, gəmilərdə terror əməliyyatları törətməklə, avtomaşınlarla hücum etmək, körpüləri partlatmaq və s. yollarla çoxlu insan itkisi ilə yanaşı, ölkəyə böyük miqyasda maddi ziyan vururdular.

1989-cı il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinə dair yeni qərar qəbul edir. Dekabrın 6-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ermənilərin bu hərəkətini “Süveren Azərbaycan SSR-in daxili işlərinə yolverilməz müdaxilə, onun ərazi bütövlüyünə qəsd, regionda vəziyyətin sabitləşməsinə, normal münasibətlərin bərpasına kömək etməyən tədbir” hesab edərək, onu ləğv edir.³

Elə həmin gün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti “DQMV üzrə Respublika Təşkilat Komitəsi yaratmaq haqqında” fərman verir. Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi V.P.Polyaniçkonun sədrlik etdiyi həmin komitəyə M.Əsədov, S.Vəliməmmədov, V.Cəfərov, Ş.Kərimov, Z.Orucov, M.Rada-yev daxil edilir.⁴

¹ Yenə orada, s. 127.

² “Kommunist” qəzeti, 16 sentyabr 1989.

³ “Kommunist” qəzeti, 7 dekabr 1989.

⁴ Yenə orada.

Artıq dekabrın axırları və yanvarın əvvəllərində Dağlıq Qarabağdakı hadisələrlə əlaqədar Bakıda, Gəncədə və respublikanın bir sıra digər rayon mərkəzlərində vəziyyət daha da gərginləşdi. Yaranmış mürəkkəb şəraitdən istifadə edən M.Qorbaçov ittifaq miqyasında yaranmış çoxsaylı milli ziddiyyətləri dayandırmaqda başqalarına da dərs olsun deyə, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə Sovet ordusu tərəfindən Bakıda genişmiqyaslı qırğın törədilməsinə rəvac verdi. Bakıda telestudiyanın enerji blokunun partladılması nəticəsində bütün dünyadan təcrid olunmuş Azərbaycanın haqq səsi heç yerə çatmadı. Mərkəzi Televiziya və radio isə Bakı və Azərbaycanın ünvanına olmazın hədyanlarını yağdırırdı. Belə bir şəraitdə 1990-cı il yanvarın 21-də Heydər Əliyev öz ailəsi ilə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək, Bakıda törədilmiş ədalətsiz qırğına qarşı özünün qəti etirazını bildirdi.

1990-cı il fevralın 5-7-də keçirilmiş Sov.İKP-nin plenumunda “Partiyanın XXVIII qurultayı üçün Sov. İKP MK-nın platforma layihəsi” müzakirə olundu. Həmin plenumda həm Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi A.Mütəllibov, həm də Ermənistan KP MK-nın birinci katibi S.Arutyunyan öz çıxışlarında Dağlıq Qarabağ məsələsinə toxundular. A.Mütəllibov öz çıxışında bildirdi ki, yenidənqurmaın ilk vaxtlarından yaranmış Dağlıq Qarabağ hadisələri iki xalqın faciəsinə çevrilmiş, onun qarşısını ordu da ala bilmir.¹

S.Arutyunyan isə əsl erməni hiyləgərliyi ilə deyir: “Yenidənqurma ilə əlaqədar olaraq DQMV-nin erməni əhalisinin öz iradəsini bildirməsi Ermənistan SSR-in qonşu respublikanın ərazisinə qəsd kimi qarşılanmışdır. Amma DQMV məsələsi ərazi mübahisəsi deyildir. Bu məsələni Ermənistan yox, Dağlıq Qarabağ əhalisinin özü qaldırmışdır və onun mahiyyəti xalqın öz mü-

¹ “Kommunist” qəzeti, 8 fevral 1990.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

qəddəratını müstəqil təyin etməsindən ibarətdir”.¹

Bu dövrdə artıq Sovetlər İttifaqı sürətlə dağılmaqda idi. Belə bir şəraitdə 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyəti haqqında” Konstitusiyaya aktına görə Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq öz müstəqilliyini elan etdi.²

1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan parlamenti “Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli ədavət yaratmaq və dərinləşdirmək faktoru kimi” Dağlıq Qarabağın vilayət strukturunu ləğv etdi. Noyabrın 27-də isə SSRİ Dövlət Şurası DQMV-nin statusunun SSRİ Konstitusiyasında təsbit edildiyi üçün DQMV-nin ləğvi barədə qərarı dəyişməyi Azərbaycan rəhbərliyindən tələb etdi.³

Həmin il dekabrın 8-də Dağlıq Qarabağ erməniləri öz müstəqilliklərinə dair referendum keçirərək ermənilərin 99% səs çoxluğunu əldə etdilər. Lakin Azərbaycan əhalisi buna kəskin etirazını bildirərək onun nəticələrini qəbul etmədi.⁴

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığında slavyan respublikaları Rusiya, Ukrayna və Belarus prezidentləri “Belovejsk sazişi”ni imzalayırlar. Bu üçlər sazişi əsasında Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılır. 1991-ci il dekabrın 21-də keçmiş SSRİ-yə daxil olan və öz müstəqilliklərini elan etmiş 11 respublika – Azərbaycan, Belorusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Moldova, Özbəkistan, Rusiya Federasiyası, Tacikistan, Türkmənistan və Ukrayna rəhbərləri Alma-Ata şəhərinə yığılaraq, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması ilə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının varlığına xitam verildiyi” barədə Alma-Ata Bəyannaməsini imzalayırlar.⁵

¹ Yenə orada, 9 fevral 1990.

² Xalq qəzeti, 27 noyabr 1991.

³ Yenə orada, 29 noyabr 1991.

⁴ Xalq qəzeti, 24 dekabr 1991.

⁵ Yenə orada.

1988-1991-ci illər ərzində ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağda 2.559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1.388 atəşətutma halları qeydə alınmışdır ki, bunların da nəticəsində 514 nəfər həlak olmuş, 1.318 nəfər yaralanmış, 119 obyekt və 1.134 azərbaycanlı evi ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.¹

b) SSRİ dağıldıqdan sonra Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Rusiya Federasiyasının Prezidenti B.Yeltsin və onun ətrafındakı ermənipərəst məmurların fəal köməyi ilə Ermənistan Respublikası və Dağlıq Qarabağ erməniləri xalqımıza qarşı təcavüzü daha da genişləndirirlər. Artıq ermənilər təkcə terror əməliyyatları ilə kifayətlənməyərək, Azərbaycana qarşı açıq hərbi əməliyyatlara başlayırlar. 1991-ci il dekabrın 27-də erməni silahlı birləşmələri ağır texnika tətbiq etməklə, 22 nəfər könüllünün müdafiə etdiyi Kərkicahan kəndinə hücum edirlər. Rus zabiti Yuri Qurçenko öz gündəliyində yazırdı: “Hərbi hissələrimiz döyüş sursatlarını ermənilərə qoyub gedirdilər. Onlara müharibəni davam etdirmək lazım idi. Biz isə yalançı döyüş aktı tərtib edərək, ağır hərbi texnikanı hər iki tərəfə satırdıq. Bunu nəinki 4-cü ordunun komandirləri, hətta Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanlığı da bilirdi”.²

Keçmiş Sovet ordusundan çoxlu ağır texnika, silah və sursat ələ keçirmiş və həm də xaricdəki erməni diasporunun hertərəfli köməyindən yararlanan ermənilər açıq-açıqına Azərbaycana qarşı terror əməliyyatları ilə yanaşı, hərbi əməliyyatlara da başlayırlar. Onlar ilk olaraq Ağdam istiqamətində Xankəndi ya-

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 141.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 140.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

nından keçərək Şuşaya gedən yolu bağlayırlar. Laçın istiqamətində ermənilər yaşayan Daşaltı kəndinin ərazisindən keçən yolu quldur yuvasına çevirmiş ermənilər getdikcə bu əraziləri öz nəzarətlərinə götürürlər. Daşaltıdakı quldur yuvasını dağıtmaq məqsədilə 1992-ci il yanvarın 23-də səriştəsiz müdafiə nazirinin rəhbərliyi ilə hazırlanan əməliyyat planı ermənilərə işləyən rus agenturası vasitəsilə ermənilərə çatdırılır. Ermənilərin bilərəkdən “yaratdıqları şərait” nəticəsində asanlıqla kəndə girən dəstə mühasirəyə düşərək böyük tələfat verir.¹

Artıq 1992-ci ilin yanvarından ermənilər Şuşaya gedən avtomobil yollarını tamamilə kəsirlər. Şuşa ilə əlaqə vertolyotlar və çətin keçilən Murovdağ yolu ilə yaradılır. Yanvarın 28-də Ağdam-Şuşa marşrutu ilə uçan vertolyot ermənilər tərəfindən vurulur. Əksəriyyəti qadın və uşaqlardan ibarət olan 41 nəfər sərnişin və 3 nəfər ekipaj üzvü həlak olur.

Artıq fevralın əvvəllərindən əksəri ermənilərdən ibarət olan Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının köməyi ilə ermənilər Dağlıq Qarabağda geniş hərbi əməliyyatlara başlayırlar. Fevralın əvvəllərində erməni silahlı dəstələri Şuşanın Malıbəyli, Kəlbəcərin Ağdaban və bir çox digər kəndlərini zəbt edərək, çoxlu insanın ölümü və yaralanmasına səbəb olurlar. Həmin il fevralın 13-17-i arası Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi 4 gün ərzində əldən ələ keçir. Erməni quldur dəstələri 117 nəfər kənd əhalisini girov götürərək onlardan 77 nəfərini qətlə yetirmişlər.²

1992-ci il fevralın 22-də gecə saat 3-də erməni milli ordusunun motorlaşdırılmış hissələri Azərbaycanın dövlət sərhədlərini pozaraq Qubadlı, Laçın, Zəngilan, Füzuli, Tərtər, Xanlar, Tovuz rayonlarının yaşayış məntəqələri üzərinə genişmiqyaslı hücumla başlayırlar.³

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin bununla

¹ Yenə orada, 142-143.

² Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 143-144.

³ Xalq qəzeti, 25 fevral 1992.

bağlı Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi notasında deyilirdi: “Bu rayonlar Qarabağın Dağlıq hissəsinin hüdudlarından yüzlərlə kilometr məsafədə yerləşir. Həmin rayonların şiddətli atəşə məruz qalmış müdafiəçiləri və dinc sakinləri arasında külli miqdarda ölən və yaralananlar var”.¹

Ermənilərin XX əsrin sonunda təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, ümumiyyətlə insanlığa qarşı törətdiyi ən iyrenc və vəhşi hərəkətlərindən biri 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-a keçən gecə uzun müddət mühasirədə saxladıqları Xocalı şəhərinə hücum idi. Rusiyanın Dağlıq Qarabağda yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı polku hərbiçilərinin köməyi ilə erməni quldur dəstələri bir gecənin içində Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər. Şəhər çoxsaylı ağır texnika ilə vəhşicəsinə dağıdılmış, yandırılmış, insanlar xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişlər.

Ermənilər və ruslar tərəfindən Xocalıda həyata keçirilmiş bu vəhşiliklərin törədilməsində respublikaya o dövrdə rəhbərlik edənlərin həmin məsələyə biganəliyinin də rolu az olmamışdır.

Beləki, hətta Xocalı faciəsi baş verdikdən sonra fevralın 27-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mətbuat xidməti “Xocalıda vəziyyət haqqında” məlumatında bildirirdi: “Xocalının erməni birləşmələri tərəfindən tutulması haqqında vahiməli sayıqlar həqiqətə uyğun deyil. Şuşanın hərbi komendantı Rəhim Qaziyev xəbər vermişdi ki, Xocalı müqavimət göstərir. O, erməni quldur birləşmələrindən tamamilə təmizlənmişdir. Mühasirəyə alınmış şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görülmüşdür”.²

Lakin elə həmin “Xalq qəzeti”nin ertəsi gün – 28 fevral tarixli nömrəsində Xocalıda baş vermiş hadisələr haqqında geniş məlumat dərc edilir. Rus zabiti mayor Yuri Qurçenko öz gündəliyində yazırdı ki, Xocalıya hücum planı çox məxfi hazırlanmışdı. Əvvəlcə şəhər mühasirəyə alındı. Orada xeyli silahlı OMON-

¹ Yenə orada.

² “Xalq qəzeti”, 27 fevral 1992.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

çular da var idi. Odur ki, Ağdam istiqamətində bir koridor açıldı və səsucaldılanla silahsız çıxmaq şərti ilə OMON-çulara getməyə icazə verildi. Koridorla OMON-çularla bərabər əhali də çıxmağa başladı. Onlar koridorun sonuna çatdıqda əsl qırğın başladı. OMON-çular qırıldıqdan sonra uşaq, qadın və qocalığından asılı olmayaraq, bütün tutulanların gözləri diri-diri çıxarılır, qulaqları kəsilir, dərisi soyulurdu. Qaçanları Gülablı kəndinə qədər təqib edib qırırdılar.¹

Xocalı hadisələri zamanı 613 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qocalar idi. Bu hadisələr zamanı 487 nəfər şikəst edilmişdir ki, onlardan da 76 nəfəri uşaqlardı. Hücüm zamanı 1.275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdü.²

Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı kəndlərindən azərbaycanlıları tamamilə qırdıqdan və qovduqdan sonra erməni ordusu və quldur dəstələri rus qoşunları ilə birlikdə Azərbaycan sərhədlərini keçərək, 1992-ci il mayın 8-də Şuşanı, 18-də Laçını, 1993-cü il aprelin 2-də Kəlbəcəri, iyunun 23-də Ağdamı, avqustun 23-də Fizulini, 24-də Cəbrayılı, 31-də Qubadlıni, oktyabrın 30-da isə Zəngilanı işğal edir. Beləliklə, ermənilər rus ordusunun bilavasitə köməyi və iştirakı ilə Azərbaycan ərazisinin 20%-ə qədərini işğal edərək, 1 milyona yaxın azərbaycanlıni öz torpaqlarında qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salırlar.

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər, s. 144-145.

² Məmmədova H. Xocalı: Ölümə məhkum olanlar və şahidlər. B. 2006, s. 34.

NƏTİCƏ

Ermənilərin xalqımızın, ümumiyyətlə türk-müsəlman xalqlarının başına gətirdikləri müsibətlər barəsində arxiv sənədləri və materialları əsasında yuxarıda gətirdiyimiz ***külli miqdarda faktlara istinad edərək, onların “bu müvəffəqiyyətinin” haradan qaynaqlandığı, onun başlıca səbəblərinin haradan gəldiyini yekunlaşdırdığı aşağıdakı nəticələrə gəlirik:***

Osmanlı imperiyasında və İranda mütləqiyyət hakimiyyətlərinin zəifləməsindən istifadə edən Qərb dövlətləri, ilk növbədə isə İngiltərə və çar Rusiyası bu ölkələrə müdaxilə üçün onların ərazilərində yaşayan xristian məzhəbindən olan ermənilərə kömək bəhanəsi ilə onlardan istifadə edirlər.

Əsrlərlə dünyanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmiş ermənilər özlərinin uydurduqları sirli və müəmmalı erməni dövlətlərini yaratmaq ideyasını Güney Qafqazda və Anadolunun Şərqi əyalətlərində reallaşdırmaq fikrinə düşürlər.

Türk-müsəlman xalqlarının, xüsusilə Osmanlı imperiyasında onlara göstərilən xeyirxah münasibətdən və beş yüz ildən yuxarı bir dövr ərzində Osmanlı imperiyasında onlar üçün yaradılmış əlverişli şəraitdən istifadə etmişlər.

Osmanlı imperiyasında “Sadiqi-millət” adlandırılan diri-baş, yaranmış şəraitdən məharətlə istifadə etməyi bacaran ermənilər artıq XIX əsrin sonlarına yaxın Osmanlı imperiyasında iq-

tisadiyyat və ticarətin əsas sahələrini öz əllərinə keçirə bilmişlər.

Əslində xristian dini ilə elə bir əsaslı əlaqəsi olmayan erməni Qriqoryan kilsəsi bütün dünyaya səpələnmiş ermənilər arasında dini etiqaddan daha çox onların milli mənafeyini və erməni dövləti yaratmaq ideyalarının təbliğini qarşılıqlarına başlıca məqsəd qoymuş və dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməni kilsəsinin təbliğatının da böyük rolu olmuşdur.

Yaranmış hər cür şəraitdən məharətlə istifadə edən ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran və Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında gedən müharibələrdən öz xeyirlərinə məharətlə istifadə etdilər.

Həm İrənlə, həm Osmanlı imperiyası ilə müharibələrdə qələbə qazanan Rusiya Güney Qafqazı işğal edərək, türk-müsəlmanlarının əsrlərlə yaşadığı həmin ərazilərə İran və Türkiyədən köçürdüyü erməniləri burada yerləşdirir. Hər yerdə olduğu kimi, burada da özlərinə isti yuva quran ermənilər özlərini sakit, işgüzar, sədaqətli göstərərək, yerli əhalinin rəğbətini qazanmağa çalışırlar. Özlərinə yer etdikdən sonra isə onlar əsl canavar dişlərini göstərirlər.

XIX əsrin 80-90-cı illərində yaradılmış “Armenakan”, “Hnçaq”, “Daşnaksütyun” kimi terrorçu və millətçi partiyalar erməniləri öz ətraflarında birləşdirərək, Osmanlı imperiyası və Güney Qafqazda əsrlərlə xəyallarında qurduqları “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək üçün açıq siyasi və hərbi təcavüzə başlayırlar. Bu işdə onlara həm İngiltərə, həm də çar Rusiyasının kömək göstərəcəyinə ümid edirlər.

Başqa millətlərdən olan müəlliflər deyil, erməni millətindən olan müəlliflər də dəfələrlə qeyd etmişlər ki, hər dəfə onlara öz “dövlətlərini” yaratmaqda kömək edəcəklərinə söz verən İngiltərə və çar Rusiyası istədiklərinə nail olduqdan sonra öz vədlərinə əməl etməyərək erməniləri taleyin ümidinə buraxırdılar.

Əsrlərlə arzusunda olduqları erməni dövləti yaratmaq ideyalarını ermənilər yalnız Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada

çarizmin süqutu və sovet hakimiyyətinin yaranması nəticəsində əldə edə bildilər.

70 illik sovet hakimiyyəti illərində ermənilər Moskvada hakimiyyətdə olan öz soydaşlarının köməyi ilə əldə etdikləri Azərbaycan ərazilərinə münasibətdə qarşıda qoyduqları məqsədi ardıcılıqla həyata keçirə bilmişlər:

1) Bütün vasitə və yollardan istifadə edərək yaratdıqları Sovet Ermənistanı ərazisində yaşayan azərbaycanlıları son nəfərinə qədər oradan qovmaq;

2) Azərbaycan torpaqları hesabına yaratdıqları erməni dövlətinin ərazilərini genişləndirmək, ermənilərin də iştirak etdiyi Sovet İttifaqı rəhbərliyinin köməyi, Azərbaycana rəhbərlik edənlərin bu işdə laqeydliyi, çox vaxt Azərbaycanda rəhbər vəzifələrə soxulmuş ermənilərin təsiri altında olmaları bu işdə ermənilərə xüsusi imkanlar yaradırdı.

Buna bariz sübutlar 20-ci illərdə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzuru və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirən ermənilər Dağlıq Qarabağı zəbt etməyə müvəffəq olmasalar da, ona muxtar vilayət statusu verdirdilər. Gətirdiyimiz çoxlu faktlardan da göründüyü kimi Sovet hakimiyyətinin 70 ili ərzində sovet Ermənistanı bir gün də olsun Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıları oradan qovmaq siyasətindən əl çəkməmişdir.

Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi bəzəsində İ.Stalinin xeyir-duasını alan ermənilər bu sahədə daha da fəallaşdılar. Müharibədən sonra onlar İ.Stalindən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistan SSR-ə birləşdirməyi xahiş etdilər. Buna nail ola bilmədikdə xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək adı ilə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan 100 mindən yuxarı azərbaycanlı kütləvi surətdə Sovet Azərbaycanının Mil-Muğan çöllərinə deportasiya olundu.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

Ermənilərin bu siyasətlərinin məntiqi davamı və nəticəsi olaraq 1985-ci ildə SSRİ-də hakimiyyətə gələn avantürist M.Qorbaçovun bədnam “yenidənqurma” siyasətindən məharətlə istifadə etdilər. 1988-ci ilin fevralında DQMB Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası həmin vilayətin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqındakı qərarla uzun illərdən bəri hazırladıqları planlarını reallaşdırmaq üçün son həmləyə keçərək, yaranmış şəraitdən məharətlə istifadə etdilər.

Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıları son nəfərinə qədər öz əzəli torpaqlarından kütləvi surətdə qovaraq, Ermənistanı ermənilərdən ibarət mono respublikaya çevirdilər.

Yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər əvvəlcə SSRİ, sonra isə Rusiya Federasiyası rəhbərliyi və ordusunun, habelə xaricdə yaşayan erməni diasporunun köməyi ilə öz ordusunu yaranadan və külli miqdarda məccani silah və canlı qüvvə əldə edərək, Dağlıq Qarabağda Azərbaycan və azərbaycanlılara qarşı əvvəlcə terror əməliyyatlarına, sonra isə geniş hərbi əməliyyata keçərək, muxtar vilayətin ərazisindəki azərbaycanlıları da son nəfərinə qədər oradan qovdular.

Bununla kifayətlənməyən erməni ordusu Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan 7 rayonu da işğal etdilər. Nəticədə onlar ərazimizin 20%-ni işğal edərək, 1 milyona yaxın soydaşlarımızı qaçqın və köçkün vəziyyətə salaraq, Xocalı faciəsini törədirlər.

Artıq 20 ildir ki, ermənilər torpaqlarımızı işğal altında saxlayaraq, soydaşlarımızı qaçqın və köçkün vəziyyətdə yaşamağa məcbur etmişlər. Ermənilər tutduqları torpaqların təbii sərvətlərini vəhşicəsinə talan edir, ekologiyamıza sağalmaz yaralar vururlar. Bütün dünya, beynəlxalq təşkilatlar bunu görür, lakin bu günə qədər də təcavüzkarı öz adı ilə adlandırmır. Bütün məsələlərin həllini yalnız təcavüzkarla təcavüzə məruz qalanan üzərinə qoyurlar və sülh yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Məlumdur ki, təcavüzkar tutduqları torpaqları heç vaxt xoşluqla geri

Ataxan Paşayev

qaytarmayacaqdır. Həmin torpaqlar ya beynəlxalq təşkilatların təzyiqi və ya müharibə yolu ilə həll oluna bilər. Burada başqa yol yoxdur. Məsələnin müharibə yolu ilə həllini istisna etməklə bir daha təcavüzkarı dəstəkləyirlər.

BIBLIOQRAFIYA

Arxiv sənədləri

1. ARDA: f. 100, siy. 1, iş 791.
2. ARDA: f. 100, siy. 2, iş 791.
3. ARDA: f. 379, siy. 3, iş 73.
4. ARDA: f. 379, siy. 3, iş 2035.
5. ARDA: f. 411, siy. 9, iş 101.
6. ARDA: f. 411, siy. 9, iş 601.
7. ARDA: f. 411, siy. 9, iş 734.
8. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 21.
9. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 67.
10. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 77.
11. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 78.
12. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 106.
13. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 163.
14. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 209.
15. ARDA: f. 411, siy. 28, iş 734.
16. ARDA: f. 411, siy. 33, iş 112.
17. ARDA: f. 411, siy. 36, iş 81.
18. ARDA: f. 411, siy. 36, iş 139.
19. ARDA: f. 411, siy. 36, iş 203.
20. ARDA: f. 411, siy. 36, iş 227.

21. ARDA: f. 411, siy. 36, iş 734.
22. ARDA: f. 894, siy. 7, iş 5.
23. ARDA: f. 894, siy. 7, iş 21.
24. ARDA: f. 894, siy. 7, iş 29a.
25. ARDTA: f. 484, siy. 1, iş 47.
26. ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 4.
27. ARDTA: f. 484, siy. 3, iş 30.
28. ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 57.
29. ARDTA: f. 524, siy. 1, iş 58.
30. ARDA: f. 894, siy. 10, iş 33.
31. ARDA: f. 894, siy. 10, iş 80.
32. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 103.
33. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299.
34. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 1299.
35. ARDA: f. 897, siy. 1, iş 24.
36. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1.
37. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 6.
38. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 54.
39. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161.
40. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 184.
41. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 202.
42. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 41.
43. ARDA: f. 970, siy. 3, iş 4.
44. ARDA: f. 970, siy. 3, iş 151.
45. ARDA: f. 1052, siy. 2, iş 4.
46. ARDA: f. 1052, siy. 2, iş 34.
47. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 5.
48. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 8-10.
49. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 49-65.
50. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 85.
51. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 87.
52. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 95.
53. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 95-98.

*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar*

54. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 96.
55. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 100.
56. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 105.
57. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 108.
58. ARDA: f. 2898, siy. 1, iş 6.
59. ARPİİSSA: f. 1, siy. 1, iş 24.
60. ARPİİSSA: f. 1, siy. 33, iş 24.
61. ARPİİSSA: f. 1, siy. 33, iş 27.
62. ARPİİSSA: f. 1, siy. 74, iş 124.
63. ARPİİSSA: f. 1, siy. 169, iş 249.
64. ARPİİSSA: f. 1, siy. 231, iş 23.
65. ARPİİSSA: f. 276, siy. 9, iş 1.
66. ARPİİSSA: f. 277, siy. 2, iş 16.
67. ARPİİSSA: f. 277, siy. 2, iş 27.
68. ARPİİSSA: f. 609, siy. 1, iş 71.
69. ARPİİSSA: siy. 222, iş 48.
70. RFDTA: f. 821, siy. 7, iş 290.

Azərbaycan dilində

71. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998, II cild.
72. Azərbaycan” qəzeti, ADR, 1918-1920-ci illər.
73. Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan Respublikası, 1991-2010-cu illər.
74. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası.
75. Deportasiya” (N.Tusi adına ADPU-də azərbaycanlıların deportasiyasına həsr olunmuş konfransın materialları). Bakı, 1998.
76. Erməni komitələri (1891-1895). Ankara, 2001.
77. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı,

- 1995.
78. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri). Bakı, 1997.
 79. Əsədov S. Ömür yaddaşı // Didərginlər. Bakı, 1990.
 80. Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. II. Kitab.
 81. Əsli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin cari arxivində saxlanılır. XII kitab.
 82. Geğemyants T. Erməni hərəkətinin tarixi. Bakı, 1919.
 83. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.
 84. Həbib Rəhim oğlu. Silinməz izlər, sağalmaz yaralar. Bakı, 1993.
 85. Xalq qəzeti, Azərbaycan Respublikası, müxtəlif illər.
 86. “Kommunist” qəz., Azərbaycan SSR, müxtəlif illər.
 87. Məmməd Oruc. Köçürülmə. Bakı, Gənclik, 1992.
 88. Məmmədova H. Xocalı: Ölümə məhkum olanlar və şahidlər. Bakı, 2006.
 89. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
 90. Muradzadə M. Mart hadisəyi əliməsi. Bakı, 1996.
 91. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı, 1998.
 92. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991.
 93. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.Mayevskinin xatirələri. Bakı, 1994.
 94. Stalin İ. Əsərləri. 4 cild.
 95. Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild. Bakı, 1978.

Rus dilində

96. “Азербайджан” qəz., АДР, müxtəlif illər.
97. Акты Кавказской Археографической комиссии. Т. IV, Тифлис, 1870.
98. Армянский геноцид: миф и реальность. Баку, 1992.
99. «Бакинский рабочий» qəz., müxtəlif illər.
100. Большая Советская Энциклопедия. М., 1926, т. III.
101. Буниятов Зия. Почему Сумгаит? // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
102. Всеподданейший отчет о произведенной в 1905 году по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. 1905.
103. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М., 1831.
104. Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990.
105. «Известия» qəz., müxtəlif illər.
106. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР (документы и материалы). Баку, 1990.
107. Кавказский календарь на 1886. Тифлис, Типография Канц. Главноначальств. гражданск. частью на Кавказе, 1885.
108. Кавказский календарь на 1897, Тифлис, Типография Грузинского Издательского Товарищества и М. Шарадзе, 1896.
109. Кавказский календарь на 1917. Тифлис, Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916.
110. «Коммунист» (rus dilində), Azərbaycan SSR, müxtəlif illər.
111. «Коммунист» (Ереван), Армянская ССР, müxtəlif illər.

112. «Комсомольская правда» qəz., müxtəlif illər.
113. Маевский В.М. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993.
114. «Наше знамя» qəz., 26 iyul, 1918-ci il.
115. Орджоникидзе К.Г. Статьи и речи. Т. I. М., 1956.
116. «Отечественные Архивы» jur. 1995, № 3.
117. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992.
118. «Правда» qəzeti, müxtəlif illər.
119. Собрание актов, относящихся к образованию истории Армянского народа, ч. I, 1829.
120. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). Баку, 1989.
121. «Советский Карабах» qəzeti, müxtəlif illər.
122. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, 1999.
123. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911.
124. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1952.
125. Шубинский П.П. Убийство князя М.А.Накашидзе (из воспоминаний очевидца) // *Azərbaycan Tarixi Muzeyi* – 80. Bakı, 2001.

Kompüter yığımı:
Kompüter dizaynı: Aynur Məhərrəmli, Leyla Əsgərova

Yığılmağa verilmişdir: – 25 iyul 2010
Çapa imzalanmışdır: – 11 avqust 2010

Sifariş: №
Formatı: 60/84 – 1/16. Həcmi: 9 ç.v. Tirajı:
Qarnitur «Times New Roman»

Paşayev Ataxan Əvəz oğlu

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları,
soyqırımları və deportasiyalar
(XIX-XX əsrlər)